

Hoofdstuk 2

Onderzoek in omgekeerde -integratiesettingen: een methodologisch reisverslag

In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe ik gedurende het onderzoeksproces heb gezocht naar antwoorden op de in paragraaf 1.2.4 geformuleerde tweeledige vraagstelling. Door dit onderzoeksproces te typeren als een reis, wil ik enerzijds inzichtelijk maken hoe ik door de tijd heen en afhankelijk van de personen die ik ontmoette, de situaties waarin die ontmoetingen plaatsvonden en de theorieën die ik daarbij betrok, steeds andere kennis opdeed en andere vragen leerde stellen. Anderzijds wil ik door die analogie ook laten zien dat de kennis die ik als reiziger opdeed uitsluitend om pragmatische redenen – het voltooien van mijn proefschrift – in dit boek een eindbestemming kreeg. Vanuit hermeneutisch oogpunt dient het stellen van vragen echter nooit op te houden, zodat onze kennis voortdurend in beweging blijft (zie Braidotti, 2004; Guba & Lincoln, 1989).

Met dit tastbare resultaat van mijn onderzoeksreis wil ik dan ook geen claim op definitieve kennis maken, maar vooral laten zien hoe ik in een partieel en dialogisch 'kennis-makingsproces' tot mijn bevindingen en interpretaties kwam.

Dat doe ik door in paragraaf 2.1 te laten zien vanuit welke wetenschapstraditie en epistemologische opvattingen deze zoektocht vertrok en stil te staan bij de ethische consequenties hiervan voor mijn positie als onderzoeker.

In paragraaf 2.2 beschrijf ik vervolgens de twee methodologieën waarmee ik, als reizende, richting aan mijn zoektocht gaf: 'responsieve evaluatie' (Abma, 1996, 2006; Abma & Widdershoven, 2006; Guba & Lincoln, 1989; Stake, 1975, 2004) en 'auto-etnografie' (Ellis, 2004; Hayano, 1979; zie ook Renders, 2013; Snoeren, 2015).

In paragraaf 2.3 ten slotte, leg ik uit hoe ik door te 'denken met theorie' (Jackson & Mazzei, 2013) mijn empirische bevindingen op horizontale wijze heb willen duiden.

2.1 Gezamenlijk 'kennis maken'

In deze paragraaf bespreek ik vanuit welke wetenschapstraditie en epistemologische opvattingen ik onderzoek deed en welke consequenties dit had voor mijn werkzaamheden en houding als onderzoeker.

2.1.1 Sociaalconstructivisme als oriënterend uitgangspunt

In mijn zoektocht naar meer inzicht in wat er tussen de betrokkenen bij omgekeerde-integratiesettingen gebeurde en welke betekenissen zij hieraan hechtten, liet ik me aanvankelijk vooral leiden door de grondbeginselen van het sociaalconstructivisme (zie Gergen, 1985, 2012). In deze sociaalwetenschappelijke traditie is er geen sprake van een vooraf gegeven en objectief te onderzoeken werkelijkheid, maar construeert en reconstrueert ieder mens – in voortdurende interactie met anderen – zijn eigen realiteit. Anders gezegd: elk individu is een actieve betekenisgever, die in een voortdurende dynamiek tussen zijn eigen interpretaties en representaties en die van anderen, vorm, invulling en zin geeft aan de wereld om hem heen.

Vanwege dit sociaalconstructivistische uitgangspunt had niet alleen mijn kwalitatieve onderzoek een interpretatief karakter, maar maakten ook de omgekeerde-integratiesettingen die ik onderzocht deel uit van een voorgeïnterpreteerde, meervoudige werkelijkheid – die voor iedere betrokkene uiteenlopende betekenissen had en dus steeds een andere 'geleefde realiteit' betrof (zie Merleau-Ponty, 1945/2009; van Manen, 1990, 2006). Als gevolg van deze 'dubbele hermeneutiek' (Giddens, 1984, p. 20) diende ik zowel bij de dataverzameling en -interpretatie als bij de presentatie van mijn bevindingen de nodige bescheidenheid in acht te nemen: mijn onderzoek kon nooit meer opleveren dan een partiële, cultuur-, maatschappij-, situatie- en persoonsgebonden weergave van de meervoudige werkelijkheid van omgekeerde-integratiesettingen (zie Guba & Lincoln, 1994).

2.1.2 Een 'enactivistische', relationele kentheorie

Gedurende het verzamelen en interpreteren van data, structureerde ik mijn denken over de kentheoretische achtergrond van mijn onderzoek ('hoe komt kennis tot stand?') verder met behulp van wat de Nederlandse onderwijsethicus Theo Niessen (2007) 'enactivisme' noemt. Niessen stelt dat de enactivistische epistemologische benadering is voortgekomen uit een kruisbestuiving tussen drie wetenschapstradities: de fenomenologie (zie Varela, Thompson & Rosch, 1991/1997), de complexiteitstheorie (zie Waldrop, 1992) en de evolutionaire biologie (zie Bateson, 1987). Het enactivistische perspectief beschouwt 'weten' als een gevolg van actie en interactie: wij komen tot kennis en overtuigingen over de ons omringende werkelijkheid door ons er met ons hele 'wezen' toe te verhouden – dus middels ons lijf, onze ervaringen én onze gedachten (vergelijk Belenky, Clinchy, Goldberger & Tarule, 1986; Lyons, 1990, in Niessen, 2007; Snoeren, 2015).

Vanuit een enactivistische epistemologische benadering dien ik er als wetenschap-

per van doordringen te zijn dat ieder inzicht dat ik tijdens mijn onderzoek opdoe onlosmakelijk verknoopt is met de onderzoekscontext en de momenten waarop de onderzoeksdeelnemers en ik daar – mede naar aanleiding van onze eerdere ervaringen – lijfelijk, verbaal en/of in gedachten op elkaar reageren. Zo bezien is de kennis die ik in omgekeerde-integratiesettingen opdeed dus niet alleen situatie- en persoonsgebonden, maar heeft zij ook een sterk intersubjectief, relationeel karakter (vergelijk Hosking & Bouwen, 2000).

Volgens Niessen transformeert een dergelijke partiële, actieve, interactieve én relationele opvatting van kennis ieder kennisverwervingsproces tot een serie van gebeurtenissen, die alles te maken hebben met 'afstemming' en 'gezamenlijkheid' (2007, p. 55). In andere woorden: dat wat de participanten en de onderzoeker met elkaar delen, is sterk afhankelijk van de mate waarin zij met hun woorden, houding, gedrag, gedachten en lijf open staan voor elkaars verschijning, houding, gedrag en standpunten – en zich met elkaar proberen te verbinden. In lijn met deze relationele opvatting van kennisverwerving lag het allereerst voor de hand om me bij de aanvang van mijn onderzoek niet tot één vaste onderzoeksmethode te beperken, maar mijn keuzes hierin te laten afhangen van wat ik tijdens de interacties met de verschillende betrokkenen waarnam en ervoer.

Daarnaast was het, er vanuit gaande dat de kennis die ik opdeed tot stand kwam in voortdurende interactie met alles en iedereen, zaak om gedurende mijn aanwezigheid in omgekeerde-integratiesettingen niet alleen mijn oren en ogen, maar ook mijn andere zintuigen goed te gebruiken. Met een zo ontvankelijk mogelijke houding ten opzichte van de (potentiële) onderzoeksdeelnemers en -contexten zou ik – in alle bescheidenheid – het meeste te weten kunnen komen over de meervoudige werkelijkheid van omgekeerde-integratiesettingen (vergelijk 'mindfulness', Niessen, 2007; Snoeren, 2015).

Op de derde plaats noopte een enactivistisch, relationeel perspectief op kennisontwikkeling mij er ook toe om gedurende het gehele onderzoeksproces te reflecteren op de mate waarin en de wijze waarop mijn persoonlijke aanwezigheid, houding, vooronderstellingen en levensgeschiedenis invloed uitoefenden – zowel op hetgeen er gebeurde als op de data die ik naar aanleiding van die gebeurtenissen verzamelde, selecteerde en interpreteerde (zie Ellis, 2004; Renders, 2013; Snoeren, 2015). Deze grondige, systematische, persoonlijke reflectie was om zowel ethische, epistemologische als politieke redenen van belang, aangezien mijn interacties met de onderzoeksdeelnemers aan de basis stonden van de kennis die ik binnen de context van mijn onderzoek maakte. Anders gezegd: de manier waarop ik invulling gaf aan mijn aanwezigheid tijdens het dataverzamelingsproces was van doorslaggevende betekenis voor de data die ik verzamelde – en dus diende ik kleur te bekennen.

Samenvattend: omdat ik mijn onderzoek als een actief, gezamenlijk 'kennis-makingsproces' beschouwde, zocht ik tijdens het verzamelen en interpreteren van data niet alleen nadrukkelijk aansluiting bij de perspectieven van de verschillende betrokkenen, maar stond ik ook veelvuldig stil bij de manier waarop en de redenen

waarom ik dat deed. Door bij de presentatie en interpretatie van mijn bevindingen in dit boek mijn eigen (lijfelijke) aanwezigheid, ervaringen, emoties, motieven en sociale positie evenmin te verhullen – en die op diverse plekken expliciet te bespreken – wil ik proberen zo veel mogelijk recht te doen aan de interactieve én reflexieve manier waarop dit sociaalwetenschappelijke onderzoek is uitgevoerd. Ik hoop dat deze werkwijze ook andere wetenschappers zal uitdagen om zich te verdiepen in het complexe web van relaties tussen de beïnvloeders van gezamenlijke kennis-makings-processen – de onderzoeker, de deelnemers, de setting, het onderwerp, de onderzoekstraditie en de cultuur – en de uiteindelijke bevindingen (vergelijk Lyons, 2000, in Niessen, 2007; Snoeren, 2015).

2.2 Zoeken naar de perspectieven van belanghebbenden

Wat gebeurt er tussen de betrokkenen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen en welke betekenissen hechten zij hieraan? Met die zeer open, onafgebakende, tweeledige vraagstelling begon in mei 2010 mijn onderzoek. Daarmee nam ik me voor om me op tenminste twee manieren in het onderzoeksveld te begeven: enerzijds alert en terughoudend registrerend en anderzijds zo onbevangen mogelijk openstaand voor ontmoetingen met de mensen die ik er aantrof (en hun perspectieven). Om dit te doen combineerde ik twee kwalitatieve onderzoeksbenaderingen met elkaar: ‘responsieve evaluatie’ (Abma, 1996, 2006; Abma & Widdershoven, 2006; Guba & Lincoln, 1989; Stake, 1975, 2004) en ‘auto-etnografie’ (Ellis, 2004; Renders, 2013; Snoeren, 2015).

2.2.1 Responsief evalueren

Bij de aanvang van het dataverzamelingsproces beschouwde ik het verkrijgen van inzicht in de verwachtingen, zorgen en aandachtspunten van de verschillende betrokkenen met betrekking tot wat er in omgekeerde-integratiesettingen gebeurt als de belangrijkste prioriteit van mijn onderzoek; aan de hand van die verwachtingen, zorgen en aandachtspunten wilde ik de focus en richting van het verdere dataverzamelings- en interpretatieproces bepalen.

Voor die enigszins onconventionele, ‘emergente’ onderzoeksaanpak liet ik me vooral inspireren door de uitgangspunten en doelstellingen van ‘responsieve evaluatie’, een interactieve beleidsevaluatiebenadering, die veertig jaar geleden werd geïntroduceerd door de Amerikaanse onderwijskundige Robert Stake (1975, 2004) en daarna verder is uitgewerkt door Egon Guba en Yvonna Lincoln (1989) en Tineke Abma (1996, 2006). Voor de onderstaande beschrijving put ik vooral uit het werk van laatstgenoemde.

Responsieve evaluatie sluit in epistemologisch opzicht naadloos aan bij de bovengenoemde sociaalconstructivistische en enactivistische kentheorieën: de benadering beschouwt ‘de’ werkelijkheid als meervoudig, en kennis over die werkelijkheid als partieel, want: voorlopig, persoonsgebonden en situatieafhankelijk. Met betrekking tot beleidsevaluatie is dit een relevant uitgangspunt omdat er altijd verschillende

perspectieven op beleid mogelijk zijn; ieder beleidsverhaal kan per tijdstip, persoon en situatie sterk uiteenlopende consequenties hebben. Een responsieve evaluatiebenadering probeert recht te doen aan die verschillende perspectieven en wil een beleidsprogramma of -proces niet toetsen aan de doelen die de bedenkers ervan hebben opgesteld (zoals in de traditionele methodologie gebeurt), maar vooral aan de waarden en betekenissen die de verschillende betrokkenen in de beleidspraktijk eraan verlenen. In lijn hiermee streeft de evaluator (of onderzoeker) ernaar om het evaluatieproces te laten uitmonden in voorstellen voor beleidsverbetering die gegrond zijn in de geleefde realiteit van deze belanghebbenden.

Om meer inzicht in die uiteenlopende werkelijkheidsconstructies te kunnen krijgen, dient de onderzoeker persoonlijk betrokken te raken bij het dagelijks leven in een te evalueren praktijk. Daartoe dient hij niet alleen veel tijd in die praktijk door te brengen, maar moet hij tijdens en naar aanleiding van zijn interacties met betrokkenen ook zijn eigen verwachtingen, vooroordelen en ervaringen onder ogen zien – en die kenbaar maken. Alleen als hij persoonlijk betrokken raakt bij de te evalueren concrete dagelijkse praktijk – in plaats van afstand te nemen en te vervallen in abstracties en generalisaties – zullen de andere belanghebbenden zijn aanwezigheid accepteren, en kan hij door zijn geëngageerde inbreng een wederzijds leerproces op gang brengen. Bijgevolg wordt het traditionele wetenschappelijke streven naar objectiviteit en afstand in een responsieve onderzoeksbenadering als een onwenselijke werkhouding beschouwd (vergelijk Schwandt, 2001; Widdershoven, 2000, in Abma & Widdershoven, 2006).

Abma noemt de dialoog tussen de belanghebbenden – inclusief de onderzoeker – de ‘essentie’ van responsieve evaluatie; de invullingen uitkomsten van het evaluatieproces bestaan erin en zijn er afhankelijk van. Vanuit methodologisch oogpunt betekent dit dat de precieze uitwerking van het onderzoeksdesign (de onderzoeksthematiek en -strategieën) gedurende het evaluatieproces plaatsvindt, gelijke tred houdend met de interactie tussen de onderzoeker en de onderzoeksdeelnemers. In navolging van de onderwijskundige Valerie Janesick (2000) vergelijkt Abma een dergelijk geleidelijk ontwikkelend onderzoeksdesign met de uitvoering van een improvisationele dans: ook de danspartners bepalen hun bewegingen niet aan de hand van een vooraf afgesproken schema, maar intuïtief en in reactie op elkaar en hun omgeving. Ten behoeve van een kwalitatief hoogwaardige dialoog en vanuit een streven recht te doen aan de complexiteit van de te evalueren praktijk dient de onderzoeker zoveel mogelijk verschillende perspectieven op het beleid bij de evaluatie te betrekken. Doet hij dit niet, dan is de kans groot dat er vertekening in de richting van de belangen van een van de groepen betrokkenen optreedt. Om diezelfde reden dient hij bij het faciliteren van de dialoog ook alert zijn op de machtsverschillen tussen de belanghebbenden. Een te grote asymmetrie zou er immers al snel toe kunnen leiden dat er geen ‘echte’ dialoog tussen hen ontstaat, bijvoorbeeld doordat de betrokkenen met de minste macht zich niet durven uit te spreken, uit angst voor mogelijke consequenties. Abma onderscheidt drie basiscondities voor een ‘echte’ dialoog: alle

belanghebbenden (inclusief de onderzoeker) moeten bereid zijn om 1. te participeren, 2. hun macht te delen en 3. de praktijk ten goede te veranderen. Als gevolg van deze voorwaarden is een echte dialoog dus gericht op het vergroten van sociale gelijkheid en rechtvaardigheid – een normatieve horizon die sterk contrasteert met de veelal technocratische oriëntatie van veel beleidsplannen en -evaluaties.

Abma benadrukt dat het succes van een responsief evaluatieproces niet staat of valt met het bereiken van een breed gedragen consensus over een meer gelijkwaardige en rechtvaardige beleidsrichting; er kan ook sprake zijn van praktijkverbetering als de dialoog tussen de deelnemers hen meer zelfinzicht, wederzijds begrip of inzicht in de onderlinge verschillen oplevert (zie ook Smaling, 2008). Om dergelijke door dialoog gedreven persoonlijke en collectieve leerprocessen op gang te brengen, worden de criteria voor het te evalueren beleid ontleend aan de belangrijkste 'issues' (verwachtingen, zorgen, aandachtspunten) van de verschillende belanghebbenden. De onderzoeker probeert inzicht in deze issues te krijgen door een vertrouwensband met de onderzoeksdeelnemers op te bouwen, met hen in gesprek te gaan en open te luisteren naar wat zij over dat beleid te vertellen hebben. Hij is daarbij niet alleen geïnteresseerd in hun meningen en opvattingen, maar vooral ook in hun ervaringen. Volgens Abma illustreren persoonlijke narratieven over ervaringen, naast emoties en gevoelens, ook datgene wat de verteller door die ervaringen heeft geleerd. Door in een verhaal betekenis aan onze ervaringen te hechten, gunnen wij onze luisteraars een inkijkje in ons eigen perspectief op bepaalde gebeurtenissen – vaak inclusief onze zorgen, wensen of verwachtingen met betrekking tot het gezelschap of de situatie waarin het gebeurde plaatsvond (vergelijk Denzin, 1989). Zo bezien zijn onze persoonlijke issues dus 'verpakt' in die verhalen.

Abma stelt dat het delen van een persoonlijk ervaringsverhaal vrijwel altijd ook een actieve, motiverende bedoeling heeft, doordat het laat zien wat de verteller noodzakelijk acht om tot een betere (beleids)praktijk te komen. Zij wijst erop dat de onderzoeker mede hierom dient na te gaan hoe ieders verhaal het beste tot uitdrukking kan komen, zeker in een onderzoekscontext waarin een deel van de betrokkenen weinig verbaal is (zie Abma, Bos en Meininger, 2011).

Door verhaalsgewijs zoveel mogelijk issues te verzamelen en zoveel mogelijk belanghebbenden bij het proces te betrekken, probeert de responsieve onderzoeker vooral zicht te krijgen op de contrasten en controversen in een beleidspraktijk. Een van de manieren om dat te doen is om na afloop van ieder gesprek aan de onderzoeksdeelnemer te vragen of hij iemand kan noemen die een geheel ander perspectief op de dagelijkse gang van zaken heeft (i.e. 'snowball sampling', Goodman, 1961). Deze focus op tegenstellingen en fricties tussen de verhalen van de belanghebbenden is niet alleen van belang om in het vervolg van het evaluatieproces samen op de bestaande machtsverhoudingen te kunnen reflecteren, maar leidt ook vaak tot inzicht in de domeinen waar de meeste verandering zou kunnen plaatsvinden – mits alle betrokkenen bereid zijn om 1. te participeren, 2. hun macht te delen en 3. de praktijk ten goede te veranderen. Het is vanwege deze transformatieve potentie

dat de onderzoeker de belangrijkste controversen en contrasten als uitgangspunt neemt voor een 'onderhandelingsagenda' of gespreksdocument, waarmee de belanghebbenden – ook na afloop van het evaluatieproces – de onderlinge dialoog kunnen voortzetten of aanwakkeren. Het vertellen van schrijnende, aangrijpende of ontroerende verhalen roept bij de lezers of luisteraars vaak vergelijkbare verhalen over eigen ervaringen en frustraties op, waarmee ze een gesprek en een gezamenlijk leerproces op gang brengen (zie McWilliam, 1996; Widdershoven, 2001). Om die reden mondt de in hoofdstuk 4, 5 en 6 geconstrueerde dialoog tussen de verhalen van betrokkenen bij omgekeerde-integratiebeleid in hoofdstuk 7 uit in zo'n onderhandelingsagenda.

Abma onderscheidt een vijftal onderzoekersrollen in een responsief evaluatieproces: 'leerling', 'socratische vragensteller', 'interpretator', 'facilitator van dialoog' en 'educator' (Abma, Bos en Meininger, 2011, p. 75). In de rol van leerling stelt de onderzoeker zich tijdens interacties met de verschillende belanghebbenden allereerst open en leergierig op – en probeert hij zich er zo lang mogelijk tegen te verzetten om conclusies te trekken (zie Abma, 1996, 1998). Daarnaast probeert hij in de rol van socratische vragensteller schijnbaar vanzelfsprekende antwoorden, definitieve waarheden en zekerheden ter discussie te stellen en nieuwe betekenislagen en invalshoeken in te brengen (zie Schwandt, 2001). De rol van interpretator laat zien dat de onderzoeker niet uit is op het demonstreren van feiten, maar dat hij op zijn beurt ook betekenis geeft aan de verhalen van de belanghebbenden. Als facilitator probeert hij de betrokkenen kennis te laten maken met elkaars perspectieven om zodoende individuele en gezamenlijke leerprocessen te bevorderen. In de rol van educator, ten slotte, probeert de onderzoeker het (wederzijdse) begrip van de verschillende belanghebbenden te bevorderen, bijvoorbeeld door achtergrondinformatie te geven of door theoretische inzichten in te brengen. In paragraaf 2.2.2 en 2.2.3 kom ik nog op deze rollen terug.

2.2.2 Het verzamelen van issues in omgekeerde-integratiesettingen: veldwerk

In lijn met de uitgangspunten van responsieve evaluatie begon ik mijn dataverzameling in omgekeerde-integratiesettingen met 'inductieve' intenties, dus zonder richtinggevende theoretische modellen of hypotheses (zie Madden, 2010; Soenen, 2006). Zodoende probeerde ik een zo open en onbevangen mogelijke houding aan te nemen ten aanzien van de issues van de betrokkenen – issues aan de hand waarvan ik het onderzoeksdesign preciezer wilde vaststellen. Uiteraard zou ik naarmate het onderzoeksproces vorderde – ter duiding en inkadering – ook theoretische invalshoeken inbrengen, maar voordat ik kon bepalen welke daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen, moest ik eerst meer weten over hetgeen volgens de betrokkenen bij omgekeerde-integratiesettingen het meest van belang was.

Selectie van belanghebbenden en onderzoeksdeelnemers

Bij deze inductieve start van het dataverzamelingsproces nam ik me voor om allereerst aandacht te hebben voor de issues van de betrokkenen die niet om omgekeerde-integratiebeleid hadden gevraagd en wier belangen (daarom) de grootste kans hadden om erdoor te worden gemarginaliseerd: personen met een verstandelijke beperking. Met in mijn achterhoofd de emancipatoire doelstellingen van responsieve evaluatie – bijdragen aan meer sociale gelijkheid en rechtvaardigheid – hoopte ik hierdoor twee vliegen in één klap te slaan. Immers: door het kennis-makingsproces te starten met de persoonlijke verhalen van de meest kwetsbare belanghebbenden, bood ik hen de gelegenheid om zowel direct als indirect hun stempel op de onderhandelingsagenda-in-wording te drukken. Direct, door wat zij mij zouden kunnen vertellen; indirect, door hen te vragen om me door te verwijzen naar betrokkenen die volgens hen eveneens relevante issues met betrekking tot omgekeerde-integratiebeleid hadden. In lijn met dit streven maakte ik bij het verzamelen van deze data geen gebruik van medische, psychologische, orthopedagogische en/of gedragskundige dossiers; door het lezen daarvan zou ik immers kennis maken met de perspectieven van zorginstellingsvertegenwoordigers – en niet met die van betrokkenen met een verstandelijke beperking.

Naast (en na) de issues van belanghebbenden met een verstandelijke beperking wilde ik op elk van de vier onderzoekslocaties (zie paragraaf 1.3) ook meer te weten komen over de issues van twee tot vijf leden van de andere belanghebbendengroepen, te weten: buurtbewoners zonder verstandelijke beperking, familieleden en zorgverleners. Ook de verantwoordelijke bestuurders en andere sleutelfiguren in het beleid wilde ik bij het kennis-makingsproces betrekken. Aan de inventarisatie van issues (per belanghebbendengroep) zou een einde komen, als er ‘verzadiging’ optrad; wanneer ik – anders gezegd – geen onderscheidende verhalen meer hoorde (zie Guba & Lincoln, 1989, p. 207). In de subparagraaf **Hoe deed ik halfgestructureerde interviews?** kom ik hier op terug.

Volgens de responsieve evaluatiemethode diende ik, om meer te weten te kunnen komen over de belangrijkste belanghebbenden en hun issues, niet alleen met hen te spreken maar ook vertrouwd te raken met het alledaagse leven in de te evalueren praktijk. Daarom deed ik gedurende een periode van tweeëneenhalf jaar etnografisch veldwerk in de vier omgekeerde-integratiesettingen, met als voornaamste dataverzamelingsstrategieën ‘participerende observatie’ en ‘halfgestructureerde interviews’ (zie Brewer, 2000; Davies, 1998/2008; Madden, 2010; O’Reilly, 2005).

Participerende observatie

Participerende observatie kent zijn oorsprong in de etnografie, een wetenschapsdiscipline die gewijd is aan het bestuderen en beschrijven van alle vormen van menselijk sociaal en cultureel leven. In de hedendaagse etnografisch-methodologische literatuur wordt participerende observatie het vaakst geassocieerd met het pionierswerk van de Pools-Britse antropoloog Bronislaw Malinowski (1922/1984).

De Britse antropologe Charlotte Davies (1998/2008) bijvoorbeeld, stelt dat Malinowski er – als eerste van zijn collega’s – van overtuigd was dat de kennis die wij opdoen door anderen te observeren ons begrip van en onze omgang met die anderen alleen kan verbeteren als wij die observaties doen in een periode van langdurig en intensief contact. Onder meer door het werk van Malinowski groeide participerende observatie in de jaren na de Tweede Wereldoorlog uit tot hét kenmerk van etnografisch onderzoek. En hoewel er sindsdien in methodologisch opzicht veel veranderd is, is dat anno 2015 nog steeds het geval (zie ook Madden, 2010).

Volgens Davies (1998/2008, p. 81) is het doel van participerende observatie om een zo rijk en gedetailleerd mogelijk beeld te krijgen van het dagelijks leven van de betrokkenen bij een onderzoekssetting, zodat de onderzoeker dit leven leert te begrijpen als een ‘insider’ en hij daarover in een open en betekenisvolle dialoog met de betrokkenen kan treden. Om een dergelijk ‘binnenperspectief’ te kunnen ontwikkelen, dient de participerende observant niet alleen waar te nemen waar het dagelijks leven van de betrokkenen uit bestaat, maar moet hij proberen dit leven zelf ook te ervaren en met hen te delen (zie Brewer, 2000). Leefden Malinowski en zijn volgelingen hiertoe minstens één jaar aaneengesloten tussen de groep die zij wilden bestuderen (bij voorkeur sociaal geïsoleerde, ‘exotische’, niet-Westerse volken), in de meer hedendaagse vormen van participerende observatie (onder meer in institutionele settingen en dichtbij huis) wordt het ook mogelijk geacht om vertrouwd te raken met, en kennis op te doen over, de leefwereld van een onderzoeksgroep zonder langdurig en/of aaneengesloten in hun nabijheid te verkeren.

De Australische antropoloog Raymond Madden (2010) wijst er hierbij op dat de mogelijkheden om langere tijd aaneengesloten in dezelfde setting te observeren niet alleen bepaald worden door de voorkeuren van de onderzoeker, maar ook door de kenmerken van de onderzoekssetting. Omdat hedendaags etnografisch onderzoek in toenemende mate op meerdere fysieke settingen naast elkaar plaats vindt, is het voor veel onderzoekers niet haalbaar om op elke plek langdurig en aaneengesloten te participeren. In mijn onderzoek, dat in vier verschillende gemeenten plaatsvond, was dit zeker het geval. Ter compensatie hiervan – en om te voorkomen dat de betrokkenen zich teveel aan mijn aanwezigheid zouden aanpassen – trok ik in totaal ruim tweeëneenhalf jaar uit voor mijn veldwerk. Zodoende verhinderde het gegeven dat ik mijn participerende observatie over vier omgekeerde-integratiesettingen verdeelde niet dat ik in die ‘multipel gesitueerde setting’ (vergelijk Madden, 2010, p. 80) langzaam maar zeker onderscheid leerde maken tussen gewone en speciale gebeurtenissen – en dat ik er in het alledaagse leven een bekende en geaccepteerde verschijning werd.

Naast de kenmerken van de onderzoekssetting kunnen volgens Madden ook de behoeften van de onderzoeksdeelnemers ertoe leiden dat de onderzoeker, om de verhoudingen goed te houden en relevante kennis te kunnen blijven opdoen, niet anders kan doen dan zich aan het eind van iedere dag uit de onderzoekssetting terugtrekken. Dit laatste ervoer ik toen ik na ruim een jaar veldwerk naar

mogelijkheden zocht om enkele weken aansluitend in de omgekeerde-integratiesettingen door te brengen, in de hoop dat dit verdieping en verrijking zou aanbrengen in mijn dataverzameling (die op dat moment hoofdzakelijk was gebaseerd op observaties van gebeurtenissen die plaatsvonden tussen negen uur 's ochtends en zeven uur 's avonds). Dat bleek in één gemeente, na overleg met mijn contactpersoon van de zorginstelling, alleen te realiseren door te verblijven in een dicht bij de onderzoekslocatie gelegen hotel. Achteraf bezien miste ik door in dat hotel te overnachten weliswaar kennis over wat er 's nachts in de desbetreffende omgekeerde-integratiesetting gebeurde, maar kreeg ik tegelijkertijd elke avond, na afloop van mijn veldwerk, extra tijd en gelegenheid om mijn veldnotities nauwkeurig uit te werken en op mijn ervaringen te reflecteren.

Hoe deed ik participerende observatie?

Participerende observatie omvat een grote verscheidenheid aan dataverzamelingstechnieken – waaronder participatie, conversatie, fotografie, audio- en video-opnames – en de onderzoeker bepaalt per situatie welke methode de meeste vruchtbare is om tot kennis te komen. In mijn geval maakte ik hoofdzakelijk gebruik van participatie, observatie en conversatie. Ik observeerde zowel op afstand als participierend, stond open voor en initieerde allerlei informele gesprekjes en had spontane (zeer, weinig of niet-verbale) één-op-één ontmoetingen. Ik hing niet alleen veel rond in de omgekeerde-integratiebuurten, maar was ook aanwezig bij allerlei collectieve, gezamenlijk georganiseerde buurtactiviteiten, kwam bij betrokkenen thuis en op het werk, had e-mail- en telefooncontact met hen, nam deel aan vergaderingen, werd lid van mailinglijsten en las – al of niet digitale – beleidsplannen, informatiebrochures, nieuwsbrieven en buurtkrantjes. (Voor een kwantitatief overzicht van de plekken en activiteiten die ik tijdens mijn participerende observatie 'op afspraak' bezocht zie bijlage 5.)

Het eerste jaar van mijn participerende observatie werkte ik niet met een vastomlijnd observatieprotocol; ik probeerde vooral de betrokkenen te laten bepalen wat ik waarnam, waaraan ik meedeed en wat zij met mij wilden delen. Ik was nog onbekend met de onderzoekssetting, de dagelijkse gebruiken, de omgangsvormen en de eigenschappen en voorkeuren van de betrokkenen – en achtte de kans om daar meer over te weten te komen het grootst als ik me niet vooringenomen en intrusief, maar open, ontvankelijk en leergierig toonde. Hierbij nam ik dus vooral de rol van leerling aan. Mijn houding was allerminst schuw of passief, maar ik probeerde zo veel mogelijk rekening te houden met de bestaande verhoudingen en aansluiting te zoeken bij ervaringswerelden en de communicatieve voorkeuren van de aanwezigen met een verstandelijke beperking. Anders gezegd: ik wilde graag met de betrokkenen in dialoog, maar veronderstelde dat ik daarvoor eerst moest achterhalen wat daarvoor de meest geëigende manier was – zeker op plekken waar de meeste betrokkenen niet of nauwelijks gebruik maakten van gesproken taal. En dus deed ik mijn best om vooral aandachtig te kijken en te luisteren – en niet te veel te praten of te vragen.

Als gevolg van deze inductieve, volgzaam houding kwam ik op veel plekken. Ik bezocht niet alleen allerlei woon- en dagactiviteitsvoorzieningen voor betrokkenen met een verstandelijke beperking, maar deed ook mee met allerlei gezamenlijke (buurt)activiteiten, nam iedere uitnodiging om op de koffie te komen aan en bracht vele uren door op ontmoetingsplekken zoals een boerderij, buurtsupermarkt, kerk en instellingszwembad. Een en ander leidde ertoe dat mijn perspectief op wat er tussen betrokkenen in omgekeerde-integratiesettingen gebeurde dat eerste jaar alle kanten op schoot. Anders gezegd: in de rol van leerling zag ik dan weer dit, dan weer dat, dan verbaasde ik me over de ene ontmoeting, dan weer over de andere. Als gevolg hiervan verzamelde ik een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan indrukken – vele honderden pagina's – maar mijn beeld werd er niet helderder op. En de eerste pogingen die ik – in de rol van interpretator – deed om enige helderheid te verschaffen in de papierstapel strandden voortdurend in rigide en weinig zeggende dichotomieën.

In het begin van het tweede jaar merkte ik dat mijn leergierige, volgzaam houding me niet langer op nieuwe plekken bracht – en dat ik op de plekken waar ik wel kwam steeds minder nieuwe indrukken opdeed. Anders gezegd: mijn dataverzameling naderde een 'verzadigingspunt' (zie Guba & Lincoln, 1989, p. 207). Op dat moment nam ik, in overleg met mijn begeleiders, meer afstand en ging voorbij aan plekken en ontmoetingen waar ik nog weinig nieuws verwachtte te kunnen verzamelen (al zocht ik ze af en toe ook op, als die verwachte voorspelbaarheid me aantrok – bijvoorbeeld op plekken waar ik altijd hartelijk ontvangen werd). Vanaf toen begaf ik me enerzijds veel meer in het alledaagse leven buitenshuis – ik zat bijvoorbeeld urenlang op bankjes om me te laten verrassen (of vervelen) door wat daar (niet) gebeurde – en anderzijds nam ik meer initiatief om plekken en personen te bezoeken die ik met een hoofdzakelijk inductieve, volgzaam houding niet had weten te bereiken. Tijdens dergelijke bezoeken hanteerde ik nog steeds geen formeel observatieprotocol, maar was mijn blik wel veel meer gefocust – vooral op de manieren waarop de betrokkenen in elkaars nabijheid qua houding en gedrag op elkaar reageerden. Daarnaast ging ik veel sneller, meer en gericht dan voorheen vragen stellen, mede naar aanleiding van eerdere observaties en verhalen en de theorieën die ik naar aanleiding daarvan had gelezen. Anders gezegd: de manier waarop ik vanaf het tweede jaar data verzamelde had een sterk 'iteratiefinductief' karakter (O'Reilly, 2005, p. 27). Daarmee bracht ik in de rol van facilitator – op zeer bescheiden schaal – een dialoog tot stand tussen de perspectieven van de belanghebbenden.

Een belangrijk gevolg van die iteratiefinductieve houding was het veldwerk dat ik gedurende zes weken in een vaste rol en in een vaste setting deed. De directe aanleiding hiervoor was dat ik in het eerste jaar van mijn veldwerk veelvuldig merkte dat zorgverleners een onevenredig grote invloed hadden op het dataverzamelingsproces, zowel op het gemak waarmee ik data verzamelde als op het type data dat ik verzamelde. Vooral woonbegeleiders bleken invloedrijke 'poortwachters' te zijn. Davies (1998/2008, p. 58) typeert 'poortwachters' als mensen die toegang kunnen

geven tot plekken, personen en kennis die normaal gesproken buiten het bereik van een buitenstaander blijven. Voor de onderzoeker is het daarom cruciaal om een vertrouwensband met de poortwachters op te bouwen, bijvoorbeeld door vriendelijk te zijn, interesse te tonen in hun verhalen en duidelijk te communiceren over zijn eigen motieven om onderzoek te doen en zijn wensen aangaande hun betrokkenheid (vergelijk Crang & Cook, 2007). Het opbouwen van zo'n vertrouwensband was in omgekeerde-integratiesettingen echter geen sinecure, omdat in de woningen die ik bezocht veelvuldig personeelwisselingen plaatsvonden. Als gevolg daarvan moest ik mezelf en mijn onderzoek vaak opnieuw introduceren voordat ik kon binnenkomen – terwijl die woningen en de bewoners steeds bekender en vertrouwder aanvoelden. Hiermee bleef ik tijdens dergelijke bezoeken bijna aanhoudend in het middelpunt van de belangstelling te staan – terwijl juist het tegenovergestelde de bedoeling was. Mijn aanwezigheid verleide veel zorgverleners er bijvoorbeeld toe om over hun zorgen, verwachtingen en aandachtspunten met betrekking tot (omgekeerde) integratiebeleid te praten. De meeste kennis die ik in deze woonvoorzieningen verzamelde, had derhalve sterk met mijn vluchtige aanwezigheid en met de issues van zorgverleners te maken, en weinig met de dagelijkse gang van zaken – of met de issues van de bewoners. In een poging toch meer van dat laatste type kennis op te doen participeerde ik, na overleg met mijn begeleiders en contactpersonen bij iedere instelling (ook belangrijke poortwachters!), enkele weken aaneengesloten in een vaste rol en op een vaste ontmoetingsplek: als stagiair in een zwembad, op een boerderij en in een supermarkt in een omgekeerde-integratiesetting. Op die plekken werd mijn aanwezigheid na enkele dagen niet meer expliciet bevraagd en kon ik wat meer naar de achtergrond verdwijnen.

Zodoende breidde ik in het tweede jaar participerende observatie mijn dataverzameling uit het eerste jaar gericht en in een lager tempo uit. Mijn perspectief werd hierdoor zowel aangevuld als aangescherpt: schoot hetgeen mij opviel en waarop ik lette in het begin van mijn onderzoek nog alle kanten op, in het tweede jaar waaierde mijn perspectief-in-wording steeds minder uit en werd het stabiel. Anders gezegd: in de laatste anderhalf jaar veldwerk kreeg ik meer en meer focus.

De participerende observant als insider én buitenstaander: veldnotities

Omdat de persoonlijke ervaringen, voorkeuren, onzekerheden, angsten en opvattingen van een participerende observant veel invloed uitoefenen op de manieren waarop hij data verzamelt – en bijgevolg op de resultaten van het dataverzamelingsproces – wordt de onderzoeker in de hedendaagse etnografie als het voornaamste dataverzamelingsinstrument beschouwd (zie Burgess, 1982, in Brewer, 2000; Davies, 1998/2008; Madden, 2010).

De Britse socioloog John Brewer (2000) wijst er daarbij op dat de kwaliteit van de dataverzameling niet alleen afhangt van mate waarin de onderzoeker in staat is om als een insider deel te nemen aan het leven en de activiteiten van de betrokkenen, vertrouwd te raken met hun taal en symbolen en te interacteren met een veelheid

aan individuen in verschillende sociale settingen. Brewer stelt dat de observerende participant bovenal voor de uitdaging staat om op vruchtbare wijze te balanceren tussen de posities van 'insider' en 'buitenstaander': enerzijds dient hij zich te identificeren met de onderzoeksdeelnemers en dichtbij hen en hun issues te komen, anderzijds dient hij voldoende afstand te houden om adequate observaties te kunnen doen en hier kritisch op te kunnen reflecteren (zie ook Davies, 1998/2008; Madden, 2010). Hiervoor maakt de onderzoeker gebruik van 'veldnotities', een verzamelnaam voor alles wat hij opschrijft naar aanleiding van zijn aanwezigheid in de onderzoeksetting: 1. korte aantekeningen, schetsjes en krabbels in een notitieblok, 2. uitvoerig uitwerkte (digitale) versies daarvan, 3. een 'dagboek' en/of 4. een 'logboek' (zie Bernhard, 2002, in Madden, 2010, p. 126).

Hoewel er in de praktijk allerlei tussenvormen bestaan, is het doel van het maken van veldnotities vrijwel altijd driedig. Zij bevatten allereerst gedetailleerde en kleurrijke beschrijvingen van de onderzoeksetting, onderzoeksdeelnemers en gebeurtenissen, die de potentiële lezers van het onderzoeksverslag in staat zullen stellen om plaatsvervangende ervaringen op te doen (zie Geertz, 1973; Stake, 1975). In de tweede plaats moeten zij vastleggen wat de onderzoeker door zijn dagelijkse betrokkenheid over de onderzoeksetting en -deelnemers leert. En ten slotte proberen zij inzichtelijk te maken hoe de houding, handelswijze en subjectiviteit van de onderzoeker invloed uitoefenen op de ontwikkeling van zijn begripkaders en het onderzoeksdesign (vergelijk Crang & Cook, 2007). Daarmee vormen de veldnotities een belangrijk onderdeel en resultaat van het dataverzamelingsproces.

Tijdens mijn aanwezigheid in de onderzoeksetting probeerde ik mijn aantekeningen, schetsjes en krabbels zoveel mogelijk uit het zicht van de betrokkenen te maken – om hen zo min mogelijk het idee te geven dat ik hen observeerde en om daarmee zo min mogelijk te beïnvloeden wat ik observeerde (vergelijk Madden, 2010). Op een woon- of dagactiviteitenvoorziening gebruikte ik daarbij vrijwel altijd een toilet, terwijl ik buitenshuis vaak even achter een schuurtje, elektriciteitshokje of bosschage verdween. Overigens gebeurde dat niet altijd onopgemerkt, zeker niet in zorgvoorzieningen waar ik geacht werd gebruik te maken van het personeelstoilet dat alleen toegankelijk was met behulp van een sleutel – waarover ik niet beschikte en waarvoor ik telkens een zorgverlener moest vragen. Op die plekken vroegen diverse personen met een verstandelijke beperking zich zelfs hardop af waarom ik 'nu alweer' naar de WC ging. Het meest indringend werd ik echter geconfronteerd met de vergeefsheid van mijn pogingen om degenen die ik observeerde niet te beïnvloeden, toen één van de bewoners mij ongemerkt volgde achter een schuurtje en me op de man af vroeg wat ik daar 'zo stiekem' aan het doen was. Gelukkig was het niet overal noodzakelijk om ongezien aantekeningen en krabbels te maken. Tijdens veel vergaderingen en andere bijeenkomsten viel dit niet uit de toon; de meeste andere aanwezigen deden het ook.

Madden stelt dat het van groot belang is dat de onderzoeker tijdens iedere veldwerkdag aantekeningen maakt – en uitwerkt. Door dagelijks te schrijven over en

te reflecteren op zijn waarnemingen en ervaringen, zal hij zich ervan bewust blijven dat zijn aanwezigheid in de onderzoekssetting een door en door instrumentele aangelegenheid is: hoe gezellig, ontspannen en vertrouwd sommige situaties en gezelschappen ook kunnen aanvoelen, hij is er onderdeel van geworden vanwege een onderzoeksvraag. Zodoende herinnert het stelselmatig schrijven van veldnotities de onderzoeker voortdurend aan het doel van zijn participerende observatie: het ontwikkelen van een binnenperspectief ('etic'), in het besef dat hij altijd buitenstaander ('emic') zal blijven; een doel dat vereist dat hij 'dichtbij, maar niet te dichtbij' komt (Madden, 2010, p. 79; zie ook Brewer, 2000).

Aandacht voor het ongesprokene: lijfelijkheid en emoties

In het verlengde hiervan vraagt Madden nadrukkelijk aandacht voor de lichamelijkheid en de emotieve eigenschappen van de onderzoeker. Met een verwijzing naar het werk van de antropologe Amanda Coffey (1999) typeert hij participerende observatie als een 'totaallichamelijke ervaring' (Madden, 2010, p. 19). Anders gezegd: de onderzoeker gebruikt niet alleen zijn oren en ogen om systematische waarnemingen te doen en zijn handen om veldnotities te maken en daarop te reflecteren, maar hij doet met zijn hele lijf en al zijn zintuigen kennis op terwijl hij zich tot de onderzoekssetting- en deelnemers verhoudt. Zo bezien is het lijf van de onderzoeker een 'organisch opnameapparaat' dat waarnemingen, sensaties, ervaringen en emoties samenbrengt met cognitie (zie LeCompte & Schensul, 1999, in Madden, 2010, p. 82). Madden betoogt echter dat het lijf van de onderzoeker de kennis die hij opdoet niet alleen beïnvloedt door zijn waarnemingen als een – betrekkelijk passief – opnameapparaat te filteren en te kanaliseren, maar ook door medebepalend te zijn voor hoe de onderzoeksdeelnemers zich in zijn nabijheid tot hem en tot elkaar verhouden. Daarom dient iedere participerende observant die inzicht in de dagelijkse gang van zaken in een onderzoekssetting wil krijgen volgens Madden ook aandacht te hebben voor de somatische en emotieve manieren waarop hij en de onderzoeksdeelnemers deel uitmaken van die setting (vergelijk Cohen, 1992; Snoeren, 2015).

Van dat laatste werd ik me vooral bewust toen duidelijk werd dat ik ook door zwijgend, rustig en teruggetrokken aanwezig te zijn in woon- en zorgvoorzieningen, op allerlei manieren de dagelijkse gang van zaken beïnvloedde. Vaak leek mijn observerende en gereserveerde houding zelfs een directe aanleiding voor onrust, verwarring of interactie. Zo gingen sommige betrokkenen met een verstandelijke beperking mijn zwijgende, passieve lijf (opzichtig) uit de weg, anderen zwegen abrupt of krompen ineens als ze mijn lijf ontwaarden, en enkelen vielen mijn lijf aan. Weer anderen zochten toenadering, knuffelden of kusten het of begonnen ermee te flirten. Op zijn beurt kreeg mijn lijf in de nabijheid van niet-sprekende personen met een verstandelijke beperking ook allerlei sensaties en emoties te verwerken: ik ontspande, lachte, bloosde, voelde me ontroerd, kreeg kippenvel, walgde, trok me terug, verkrampte, kreeg hartkloppingen, et cetera. Met mijn lijfelijke aanwezigheid liet ik andere lijven geregeld heel dichtbij komen en koesterde ik hun nabijheid of

schrok ervoor terug – meestal voordat ik enige betekenis aan onze interactie had verleend. De manieren waarop de lijven van deze personen met een verstandelijke beperking en het mijne elkaar – zonder te spreken – waarnamen en op elkaar reageerden, illustreert dat er ook zonder een verbale of andere intentionele vorm van communicatie van alles gaande was tussen ons.

Gesprekjes, gesprekken en halfgestructureerde interviews

De hedendaagse etnografisch-methodologische literatuur maakt geen eenduidig onderscheid tussen het uitvoeren van participerende observatie en het afnemen van interviews. Volgens de Britse sociologe Karen O'Reilly (2005, p. 115) komt dit vooral omdat 'luisteren' en 'interviewen' onlosmakelijk verbonden zijn met het gehele dataverzamelingsproces; een goede etnograaf zal iedere mogelijkheid om te luisteren en vragen te stellen aangrijpen om kennis over de onderzoekssetting en -deelnemers op te doen. Om dit te onderstrepen typeert O'Reilly (2005, p. 123) de onvoorzien, onvoorbereide conversaties tijdens een participerende observatie als 'opportunistische interviews' waarin de onderzoeker tussen neus en lippen door vragen stelt, zonder dat er een duidelijke interviewrolverdeling tussen hem en de onderzoeksdeelnemers ontstaat.

Tijdens het eerste jaar van mijn veldwerk interviewde ik veelvuldig op deze opportunistische manier, bijvoorbeeld door tijdens of na afloop van een gezamenlijke ervaring of opvallende gebeurtenis een gesprekje met (een van) de andere aanwezigen aan te knopen. Doorgaans deed ik dit niet door hen rechtstreeks aan te spreken, maar door indirect te laten merken dat ik open stond voor contact, bijvoorbeeld door in hun nabijheid te vertragen of stil te staan, oogcontact te zoeken, te glimlachen of te groeten. Vaak waren dergelijke impliciete toenaderingspogingen voldoende om de betrokkenen te verleiden tot een opmerking of een gesprekje.

Als het een eerste kennismaking betrof, dan zetten dergelijke korte en vluchtige gesprekken vrijwel altijd de toon voor een volgende ontmoeting. En had ik een betrokkene al eerder ontmoet, dan greep een van ons naar aanleiding van de meest recente ervaring of gebeurtenis vaak nog even terug op iets dat we tijdens een eerdere ontmoeting hadden besproken. Mede als gevolg daarvan beschouwde ik de opmerkingen en verhalen die de onderzoeksdeelnemers en ik tijdens toevallige, 'natuurlijk verlopende' conversaties met elkaar uitwisselden niet als geïsoleerde gebeurtenissen, maar als onderdelen en symbolen van een voortdurend in ontwikkeling zijnde dialoog en relatie (vergelijk Davies, 1998/2008).

Zo bezien borduurde ik in mijn gesprekjes en gesprekken met belanghebbenden altijd voort op eerdere interacties. Met de nieuwe buurtbewoners bijvoorbeeld, raakte ik vrijwel altijd aan de praat door een toevallige ontmoeting op straat, of nadat een buurtgenoot – of een van mijn contactpersonen van de instelling – me naar hen had doorverwezen op mijn vraag of ik nog iemand kende met een interessant (liefst afwijkend) perspectief op omgekeerde integratie. En hoewel de interactie met sommigen van hen beperkt bleef tot korte, luchtige gesprekjes, begon de lengte,

aard en inhoud van mijn gesprekken met de meesten naarmate ik hen vaker tegenkwam meer en meer te variëren. Velen van hen toonden zich bijvoorbeeld al snel bereid om (op een later tijdstip) door mij te worden geïnterviewd over hun persoonlijke ervaringen en verwachtingen met betrekking tot het leven in een omgekeerde-integratiesetting. Een en ander illustreert dat mijn langdurige betrokkenheid bij de onderzoekssetting eraan bijdroeg dat veel onderzoeksdeelnemers zich in toenemende mate voor mij openstelden én andere belanghebbenden vroegen hetzelfde te doen.

Zoals ik aan het begin van deze paragraaf beschreef, bestond een deel van mijn dialoog met de onderzoeksdeelnemers ook uit halfgestructureerde interviews. Volgens O'Reilly (2005) is een van de belangrijkste verschillen tussen een (voor opportunistische interviewdoeleinden geschikte) spontane en 'natuurlijk verlopende' conversatie en een halfgestructureerd interview dat het laatstgenoemde een inbreuk doet op de dagelijkse gang van zaken in de onderzoekssetting, doordat het op een vooraf vastgestelde plaats en tijd én na een expliciet verzoek van de onderzoeker plaatsvindt.

O'Reilly benadrukt dat een etnograaf halfgestructureerde interviews afneemt in de hoop op ongestoorde, persoonlijke en verdiepende gesprekken met de onderzoeksdeelnemers. Om die reden doet hij dit doorgaans pas in de latere stadia van het onderzoek, als hij iets minder naïef is geworden met betrekking tot wat er in de onderzoekssetting speelt en beter weet waarnaar hij wil vragen. Hoewel de meeste halfgestructureerde etnografische interviews een informeel en interactief karakter hebben, bereidt de onderzoeker om enige regie te kunnen voeren altijd een globaal gespreksschema voor – variërend van een uitgeschreven vragenlijst tot een uit het hoofd geleerde checklist. Het belangrijkste doel van het interview is niet om dit schema te doorlopen, maar om de onderzoeksdeelnemer op enkele vooraf vastgestelde thema's te laten reflecteren, zodat de onderzoeker meer inzicht in diens perspectief en issues krijgt (zie ook Davies, 1998/2008; Madden, 2010). De voorbereide vragen- of onderwerpenlijst dient in veel gevallen dus vooral als eerste aanzet; nadat de onderzoeker er zijn focus mee heeft geëxpliciteerd, probeert hij de verdere richting en invulling van het gesprek zoveel mogelijk door zijn gesprekspartner te laten bepalen (vergelijk Crang & Cook, 2007).

Hoe deed ik halfgestructureerde interviews?

Ik begon in de elfde maand van mijn onderzoek met het afnemen van halfgestructureerde interviews, een beslissing die – uiteraard niet toevallig – samenviel met de eerder genoemde keuze om me tijdens mijn participerende observatie meer gefocust en minder volgzaam op te stellen (zie [Hoe deed ik participerende observatie?](#)). Verspreid over anderhalf jaar interviewde ik – in verschillende samenstellingen – achtenzestig belanghebbenden: eenendertig nieuwe buurtbewoners, twaalf familieleden (waarvan drie tevens nieuwe buurtbewoner waren), drie geestelijk verzorgers, drie middenmanagers, twee beleidsmedewerkers, vier (regio)managers,

zeven bestuurders, drie vrijwilligerscoördinatoren, twee persoonlijk begeleiders en één medezeggenschapscoach. (Voor een kwantitatief overzicht van de halfgestructureerde interviews zie bijlage 6.)

De keuze voor de interviewlocatie liet ik aan mijn gesprekspartners; meestal vonden de gesprekken plaats in hun woning, tuin of kantoor; in een enkel geval in het restaurant of een andere ruimte van een zorginstelling.

Aanvankelijk prentte ik voorafgaand aan de interviews steeds een korte vragenlijst in mijn geheugen. Die lijst bestond uit vier tot negen mogelijke vragen over de interacties en relaties tussen mijn gesprekspartner en andere betrokkenen bij de omgekeerde-integratiesetting. Hoewel de vragen per groep belanghebbenden varieerden – familieleden kregen dus andere vragen dan nieuwe burens – bleek uit alle vragenlijsten dezelfde, drieledige, focus. Ik wilde weten 1. welke gebeurtenissen de belanghebbenden van belang achten tijdens het dagelijks leven in omgekeerde-integratiesettingen, 2. welke ervaringen zij hadden tijdens interacties met personen met een verstandelijke beperking en 3. welke betekenissen zij aan die gebeurtenissen en ervaringen verleenden. (Zie bijlage 7 voor een overzicht van de vooraf ingeprente vragenlijstjes.)

In de gesprekken met nieuwe burens en familieleden gebruikte ik (een deel van) de uit mijn hoofd geleerde vragenlijst vaak alleen om het interview te openen – en een enkele keer ook nog als het gesprek dreigde vast te lopen of als we te ver van mijn onderzoeksvraag afdwaalden. Dat laatste probeerde ik vaak zo lang mogelijk uit te stellen, omdat zowel haperingen en stilte als het afdwalen van het oorspronkelijke gespreksonderwerp kunnen leiden tot een bewustwording van nieuwe, relevante issues (vergelijk Booth & Booth, 1996; Foote Whyte, 1981, in O'Reilly, 2005).

In plaats daarvan deed ik – in de rol van leerling – mijn best om zo open mogelijk te luisteren naar de verhalen die mijn gesprekspartners me naar aanleiding van mijn aanwezigheid en introductie vertelden – ook als ik niet altijd direct begreep waarom ze iets vertelden (vergelijk Crang & Cook, 2007, p. 69). Die open, welwillende luisterhouding verhinderde me niet om – als interpretator en socratische vragensteller – ook door te (blijven) vragen als ik iets niet begreep en om perspectieven in te brengen die schuurden of botsten met dat van mijn gesprekspartner. Met dit responsieve en spontane introduceren van andere perspectieven, borduurde ik enerzijds voort op eerdere gesprekken, waarnemingen en ervaringen en gaf ik anderzijds – in de rol van facilitator – een nieuwe impuls aan de dialoog tussen die perspectieven. Dat laatste komt overigens ook sterk naar voren in de methode van het 'interactieve interview' (zie Davies, 1998/2008, p. 113 e.v.).

De meeste interviews met nieuwe burens en familieleden duurden anderhalf à twee uur; een enkele aanzienlijk langer. De tijd om gezamenlijk 'kennis te maken' met de geestelijk verzorgers, beleidsmedewerkers, (regio)managers en bestuurders was doorgaans veel geringer, enerzijds omdat ik de meesten van hen voorafgaand aan het interview hooguit één keer had ontmoet – sommige bestuurders zelfs geen enkele keer – anderzijds omdat de interviews met hen vaak één en maximaal ander-

half uur in beslag namen. Vanwege die relatief beperkte tijd kostte het me tijdens de gesprekken met geestelijk verzorgers, beleidsmedewerkers, (regio)managers en bestuurders vaak moeite om een goede balans te vinden tussen de rollen van leerling, socratisch vragensteller, interpretator en facilitator van dialoog. Meestal trad ik gaandeweg de interviews vooral op als socratische vragensteller en facilitator van dialoog – door meer dan eens aan te sturen op hun verwachtingen van, en visie op, omgekeerde-integratiebeleid en die vervolgens te spiegelen aan de verhalen van andere belanghebbenden of aan een van mijn eigen ervaringen in een omgekeerde-integratiesetting.

Davies (1998/2008) stelt dat de interviewer door persoonlijke ervaringen en afwijkende zienswijzen in te brengen zijn gesprekspartner kan verleiden (of uitdagen) om zich opener op te stellen en om nieuwe inzichten te ontwikkelen (zie Douglas, 1985; Oakley, 1981 in Davies, 1998/2008, pp. 112-113). Tijdens mijn eerste interview met een bestuurder bereidde ik – in de rol van educator – hiertoe zelfs een vignet voor, dat ik halverwege het gesprek inbracht; de keren erna koos ik er echter voor om hetgeen ik inbracht zo veel mogelijk te laten afhangen van wat mijn gesprekspartners me vertelden.

In overleg met mijn promotoren en copromotor stopte ik aan het begin van het derde jaar met het afnemen van halfgestructureerde interviews, nadat ik merkte dat ze mij niet langer opvallende nieuwe issues met betrekking tot mijn onderzoeksvraag opleverden. Een jaar later – toen het dataverzamelingsproces formeel al geruime tijd was afgesloten en ik volop bezig was met analyseren en schrijven – kwam ik echter op deze beslissing terug, omdat tijdens het construeren van een dialoog tussen de verhalen van de verschillende belanghebbenden bleek dat ik de stemmen van overheidsbeleidsmakers mistte.

Via het netwerk van mijn promotoren kwam ik in contact met twee voormalige hoge ambtenaren van het ministerie van VWS, die in de jaren negentig van de vorige eeuw betrokken waren bij het ontwikkelen van integratie- en participatiebeleid voor de verstandelijk gehandicaptenzorgsector. Met hen nam ik alsnog een halfgestructureerd interview af – met de één in een gereserveerde ruimte van een zorginstelling, met de ander bij hem thuis – waarin ik vooral hun vooronderstellingen, verwachtingen en doelen met betrekking tot dit beleid alsmede hun visie op omgekeerde integratie bevroeg.

Tijdens deze twee interviews – in het vierde jaar van mijn onderzoek – merkte ik dat ik het niet meer lang volhield om me als leerling op te stellen; in plaats van open te luisteren, voelde ik alsnog de neiging om alternatieve perspectieven naar voren te brengen. Als gevolg daarvan trad ik tijdens de gesprekken met de voormalige overheidsbeleidsmakers (vertegenwoordigers van 'de macht'), in vergelijking met mijn halfgestructureerde interviews met de andere belanghebbenden (die een lagere machtspositie innamen), veruit het meest op als socratische vragensteller en facilitator van dialoog. Hieruit leidde ik af dat mijn eigen perspectief na ruim drie jaar data verzamelen, selecteren en analyseren een min of meer stabiele vorm had aangenomen.

Interviewtranscripten en gespreksverslagen

Tijdens het grootste deel van de interviews maakte ik gebruik van een voicerecorder. Direct bij het maken van een interviewafspraken vroeg ik daar steeds al toestemming voor – en dit deed ik nogmaals voordat het interview formeel startte. Met die voicerecorder beoogde ik niet alleen het verbale deel van het gesprek zo compleet mogelijk vast te leggen en (zodoende) de navolgbaarheid van het dataverzamelingsproces te vergroten, maar eveneens de kwaliteit van de conversatie te bevorderen. Omdat het gebruik van een opnameapparaat het maken van aantekeningen overbodig maakt, biedt het de interviewer en de geïnterviewde de gelegenheid om ontspannen en aandachtig te luisteren en te spreken en daarbij ook oog te hebben voor de non-verbale signalen van de ander en voor wat er in de gesprekssetting gebeurt – en hier adequaat op te reageren. Kortom: een voicerecorder geeft beiden de kans om zo optimaal mogelijk aan het gehele gesprek deel te nemen (vergelijk Crang & Cook, 2007, p. 81).

Na afloop van ieder interview maakte ik enkele aantekeningen over de sfeer van het gesprek en hoe de ander op mij overkwam. De geluidsopname werkte ik verbatim uit en het resulterende transcript stuurde ik – meestal binnen een maand – naar mijn gesprekspartners, in de weken erna gevolgd door een samenvatting van wat mij bij de lezing van het transcript vooral was opgevallen. Hierop kom ik nog terug in paragraaf 2.2.3.

Hoewel ik, zeker na het geven van een anonimiseringsgarantie, van iedere onderzoeksdeelnemer die ik erom vroeg toestemming kreeg om het interview op te nemen, deed ik dat in acht gevallen uiteindelijk toch niet. Twee keer kwam dat omdat het gesprek plaatsvond in een omgeving met zoveel achtergrondgeluiden dat ik een opname niet zinvol achtte; één maal omdat mijn gesprekspartner zich bij de aanvang van het gesprek zo emotioneel en wantrouwig toonde, dat het me verstandig leek de voicerecorder in mijn zak te laten zitten; twee keer omdat ik de recorder vergat aan te zetten; één maal omdat ik de recorder was vergeten mee te nemen en twee maal omdat de batterijen leeg waren. In al deze gevallen schreef ik in de uren na afloop van het interview een zo gedetailleerd mogelijk verslag van wat ik me herinnerde. Dit verslag – dat ik in de dagen na het interview zo veel mogelijk aanvulde – stuurde ik op naar mijn gesprekspartner, in de weken erna gevolgd door een samenvatting van wat mij bij het lezen ervan vooral opviel. Ook hierop kom ik terug in paragraaf 2.2.3. Samen met de eerdergenoemde veldnotities vormden de interviewtranscripten en gespreksverslagen de hoofdmoot van mijn dataverzameling.

2.2.3 Kwaliteitscriteria voor dataverzameling en -analyse

In navolging van Guba en Lincoln (1989) stelt Abma (1996; Abma & Widdershoven, 2006) dat de kwaliteit van responsief onderzoek niet te beoordelen is met behulp van traditioneel wetenschappelijke criteria zoals 'validiteit' en 'betrouwbaarheid', die ten doel hebben om de onderzoeker op basis van statistisch significante onderzoeksresultaten algemeen geldende, representatieve bevindingen te laten formuleren.

Omdat de kennis die een responsief onderzoeker opdoet en co-construeert – in lijn met de enactivistische kentheorie – persoons-, plaats- en tijdgebonden is, zou het veralgemeniseren ervan problematisch zijn. Abma wijst erop dat de overdracht van de in een evaluatieproces opgedane bevindingen alleen mogelijk is als de lezers of toehoorders ervan door hun kennismaking ermee plaatsvervangende ervaringen opdoen (zie Stake, 1975). Op basis daarvan kunnen alleen zij bepalen in hoeverre hetgeen ze door die plaatsvervangende ervaring leren van toepassing is in hun eigen situatie.

In tegenstelling tot veel traditioneel kwantitatief onderzoek kent de responsieve evaluatietraditie in het kennis-makingsproces een centrale plaats toe aan waarden. Elke vraagstelling is waardengeladen, iedere methodologie en theorie weerspiegelt bepaalde waarden en ook de waarden die in de onderzoekscontext gelden, alsmede de waarden van de onderzoeker, beïnvloeden de interpretaties en conclusies van het onderzoek (zie Abma & Widdershoven, 2006). Omdat een responsief evaluatieproces in lijn hiermee een sterk beroep doet op de persoonlijke betrokkenheid en reflexiviteit van de onderzoeker, is ook het traditionele wetenschappelijke objectiviteitscriterium ongeschikt als kwaliteitsgraadmeter.

Geloofwaardigheidscriteria

In plaats van validiteit, betrouwbaarheid en objectiviteit ontwikkelden Guba en Lincoln (1989) vijf alternatieve criteria om de kwaliteit van responsief onderzoek te beoordelen (zie Abma, 1996):

- ‘geloofwaardigheid’ – de mate van correspondentie tussen het verslag van de onderzoeker en de kijk van de onderzoeksdeelnemers op de door hen geuite ervaringen;
- ‘afhankelijkheid’ – de aannemelijkheid van de methodologische beslissingen en de mate waarin bevindingen zijn vertekend door de onderzoeker;
- ‘overdraagbaarheid’ – de mate waarin de bevindingen door andere personen in andere contexten toegepast kunnen worden (waarbij het onderzoeksverslag functioneert als een ‘plaatsvervangende ervaring’ én probeert die te stimuleren);
- ‘overtuigingskracht’ – de mate waarin bevindingen zijn gegrond in empirische data over personen en contexten, en de mate waarin de gevolgtrekkingen van de onderzoeker logisch en coherent zijn;
- ‘reflexiviteit’ – de mate waarin de wederzijdse beïnvloeding tussen de onderzoeker, de onderzoeksdeelnemers, het onderzoeksthema en de onderzoeksbevindingen is blootgelegd en doordacht.

Uit deze vijf ‘geloofwaardigheidscriteria’ (Abma, 1996, pp. 98-99) – die tijdens het verzamelen, analyseren en interpreteren van mijn data steeds als leidraad dienden – blijkt eens te meer het sterk interactieve karakter van responsief onderzoek: de kwaliteit van de dialoog tussen de onderzoeker en de onderzoeksdeelnemers is immers bepalend voor de kwaliteit van de bevindingen. Hieruit volgt dat de onder-

zoeker allesbehalve willekeurig te werk kan gaan. In navolging van Guba en Lincoln (1989) hanteerde ik drie procedures om het onderzoeksproces en de uitkomsten ervan navolgbaar en controleerbaar te maken: 1. ‘datatriangulatie’, 2. ‘member checks’ en 3. ‘peer debriefing’ (zie ook Abma, Bos & Meininger, 2011, pp. 79-80).

‘Datatriangulatie’, om te beginnen, vond plaats doordat ik de dataverzameling verrichte vanuit diverse methodologische en theoretische invalshoeken. Ik probeerde bijvoorbeeld niet alleen via gesprekjes, gesprekken en interviews kennis op te doen over de onderzoekssetting en de belanghebbenden, maar ook door (langdurige) participatie en observatie, e-mailcontact, zelfreflectie en het lezen van beleidsdocumenten en wetenschappelijke literatuur.

Gedurende en na afloop van dit veelzijdige en intensieve dataverzamelingsproces deed ik ook een voorzichtige eerste stap in het analyse- en selectieproces, door in mijn veldnotities, interviewtranscripten en gespreksverslagen te zoeken naar patronen, overeenkomsten, verschillen en omissies die me konden helpen om de verzamelde data – en mijn gedachten erover – enigszins te ordenen (vergelijk O’Reilly, 2005; Davies, 1998/2008). Hoewel de inconsistenties in de verhalen van sommige van mijn gesprekspartners me daarbij aanvankelijk zorgen baarden, leerde ik die al snel te beschouwen als symbolen van het interactieve en enactivistische kennis-makingsproces dat ik had aangezwengeld; tijdens iedere conversatie kunnen nieuwe inzichten ontstaan en perspectieven zich ontwikkelen (zie Holstein & Gubrium, 1995 in Davies, 1998/2008, p. 115). Omdat ik er voor alles op uit was om vast te stellen welke issues er tijdens mijn ontmoetingen en gesprekken met de onderzoeksdeelnemers de revue waren gepasseerd, verdiepte ik me voor deze eerste stap in het analyse- en selectieproces niet in wetenschappelijke literatuur, maar liet ik me leiden door drie eenvoudige, persoonsafhankelijke vragen: 1. wat valt mij op, wat trekt mijn aandacht in de veldnotities, interviewtranscripten en gespreksverslagen? 2. waarover vertelden de betrokkenen vaak, waarop vroeg ik door en wat bleef onbesproken? en 3. waarover maakte ik vooral veldnotities (en wat veronachtzaamde ik)?

Vervolgens voerde ik verschillende ‘member checks’ uit. Allereerst stuurde ik via e-mail of post naar iedere betrokkene die ik had geïnterviewd het betreffende interviewtranscript (of gespreksverslag) én een samenvatting van hetgeen mij tijdens het lezen daarvan opviel – met de vraag of zij zich herkenden in mijn samenvatting van hetgeen ze hadden verteld. Meestal kreeg ik hierop meteen een akkoord. Sommige onderzoeksdeelnemers lieten mij een of twee van hun uitspraken (en mijn analyse daarvan) nuanceren en in twee gevallen maakten we voor verdere opheldering een afspraak voor een vervolginterview. Vrijwel al deze eerste member checks leidden ertoe dat ik – vaak via email, soms per telefoon – nog enige tijd in gesprek bleef met mijn respondenten over de voor hen relevante issues. Ook deze dialogen voegde ik toe aan mijn dataverzameling. Een tweede vorm van member check bestond eruit dat ik jaarlijks een korte ‘update’ over de stand van zaken en de onderzoeksrichting naar alle onderzoeksdeelnemers e-mailde, met het **verzo-**

ek of zij, als ze op- of aanmerkingen hadden, contact met me wilden opnemen. De updates verschenen eveneens in een buurtkrantje en in de informatiebladen van de betrokken instellingen (zie bijlage 8 voor een voorbeeld). Daarnaast besprak ik de stand van zaken en mijn voorlopige bevindingen ook tijdens enkele buurtverenigings-bijeenkomsten en cliëntenraadsvergaderingen.

Ten slotte vroeg ik op meerdere momenten in het onderzoeksproces ook om 'peer debriefing'; door de uitkomsten van mijn analyses en interpretaties (formeel en informeel, individueel en in groepsverband) te bespreken met mijn promotoren, copromotor en contactpersonen van de zorginstellingen, in de klankbordgroep van bestuurders en met (al of niet uitgesproken ideologisch gedreven) collega-onderzoekers en medepromovendi. Door mij deelgenoot te maken van hun interpretaties en overtuigingen en mij theoretische lenzen aan te reiken, beïnvloedde deze 'feedback-van-gelijken' niet alleen het type gegevens dat ik verzamelde, maar ook 1. waar ik wel en niet meer ging verzamelen, 2. de wijze waarop ik verzamelde en 3. welke delen van het verzamelde materiaal ik het meest relevant achtte.

Mijn promotoren en copromotor bijvoorbeeld, moedigden me in het eerste jaar van mijn onderzoek aan om zo onbevangen mogelijk kennis op te doen over de issues van zoveel mogelijk belanghebbenden, maar daagden me vanaf het tweede jaar steeds meer uit om na te denken over de inhoud en het eigenaarschap van de kennis die ik opdeed middels participerende observaties en semigestructureerde interviews. Ze verwezen me onder meer naar de kritische maatschappijtheorie van de Duitse socioloog en filosoof Jürgen Habermas (1981/1995), de uitwerking daarvan door de Nederlandse socioloog en filosoof Harry Kunneman (1996) en het denken over andersheid en vreemdheid van de Duitse fenomenoloog Bernhard Waldenfels (1990/2013; zie ook Ntourou, 2007). Deze gesprekken met mijn promotoren en copromotor leidden ertoe dat ik enerzijds uit alle macht probeerde om meer te weten komen over de issues van niet-sprekende betrokkenen met een verstandelijke beperking en dat ik me anderzijds in toenemende mate verdiepte in mijn eigen motieven, overtuigingen, overwegingen en verwachtingen ten aanzien van deze belanghebbenden, alsmede in de maatschappelijke en wetenschappelijke context.

Ook de individuele en collectieve ontmoetingen (en soms worstelingen) met collega-onderzoekers en medepromovendi met een Disability Studies-achtergrond – rondom de thema's 'burgerschap', 'inclusie' en 'participatie' – dwongen mij tot dat laatste.

Door hun vele opbouwende opmerkingen, aanwijzingen en feedback beïnvloedden mijn promotoren, copromotor, contactpersonen, de klankbordgroep, mijn collega-onderzoekers en medepromovendi op indirecte wijze de resultaten van mijn veldwerk en op directe wijze de richtingen waarin en de manieren waarop ik zocht gedurende de ontwikkeling van een stabielere eigen perspectief. Daarmee hoopte ik dat de thematiek van de dialoog die ik in mijn proefschrift aan het construeren was, ook herkenbaar en/of prikkelend was voor belanghebbenden die, in verschillende hoedanigheden, nadachten over integratie- en participatiebeleid in de verstandelijk gehandicaptenzorgsector.

Ten slotte: de bovengenoemde pogingen om het dataverzamelings-, -analyse- en -selectieproces op verschillende manieren en momenten te valideren waren niet bedoeld om de persoonlijke issues van onderzoeksdeelnemers te veralgemeniseren – dat is immers geen doel van interpretatief responsief onderzoek – maar vooral om zoveel mogelijk (potentiële) belanghebbenden de gelegenheid te geven zich te verhouden tot mijn ontwikkelende perspectief op hetgeen er in omgekeerde-integratiesettingen gebeurde. Op die manier probeerde ik in een aanhoudende en gevarieerde dialoog tot de meest relevante en geloofwaardige issueselectie te komen.

Authenticiteitscriteria

Bij het verzamelen, interpreteren en representeren van de issues van de belanghebbenden probeerde ik niet alleen te voldoen aan de vijf hiervoor genoemde geloofwaardigheidscriteria, maar ook aan twee van de 'authenticiteitscriteria' voor responsief onderzoek: 'eerlijkheid' en 'katalytische authenticiteit' (Lincoln & Guba, 1986, p. 83; Abma, 1996, pp. 100-101):

- eerlijkheid – de mate waarin de onderzoeker alle betrokkenen de gelegenheid geeft of in staat stelt om issues naar voren te brengen en deel te nemen aan het onderhandelingsproces;
- katalytische authenticiteit – de mate waarin het evaluatieproces actie faciliteert en stimuleert, door de inbreng van alle belanghebbenden te honoreren, hen te betrekken bij keuzes betreffende de richting van het onderzoek, minder machtigen te ondersteunen en een stem proberen te geven aan de stemlozen.

Volgens Abma komen authenticiteitscriteria tegemoet aan ethische en ideologische dilemma's die samenhangen met de machtsonbalans tussen de betrokkenen bij een te evalueren praktijk (zie ook Abma, Bos & Meininger, 2011).

Eerlijkheid en katalytische authenticiteit waren voor mij persoonlijk meer dan kwaliteitscriteria voor het uitvoeren van goed evaluatief onderzoek; ze vormden de belangrijkste bestanddelen van mijn ethische houding tijdens het verzamelen, selecteren, analyseren en presenteren van de issues van belanghebbenden. In lijn met die principes probeerde ik uit alle macht zoveel mogelijk verschillende betrokkenen een stem te geven en zo gedetailleerd en 'echt' mogelijk te beschrijven wat ieder van hen deed en vertelde tijdens onze ontmoetingen (vergelijk Abma, 1996, pp. 172, 187).

Dat er echter nog meer waarden in het spel waren, bleek bijvoorbeeld toen ik door het grote belang dat ik hechtte aan eerlijkheid en authenticiteit tegelijkertijd geweld dreigde te doen aan de anonimiseringsgarantie die ik de onderzoeksdeelnemers had gegeven (zie paragraaf 2.2.2). Anders gezegd: door hun verhalen en mijn ervaringen zo levendig, echt en gedetailleerd mogelijk te representeren, liep ik het risico om de identiteit van mijn respondenten te onthullen – zeker in de relatief kleine settingen

waarin ik onderzoek deed. Een en ander gebeurde bij mijn weten twee keer tijdens de bespreking van een casus met enkele onderzoeksdeelnemers. Die ervaringen maakten me er nog meer van bewust dat niet alleen het nastreven van eerlijkheid en authenticiteit maar ook het respecteren van de anonimiteit van de onderzoeksdeelnemers kan bijdragen aan de totstandkoming van een evenwichtiger machtsbalans tussen de belanghebbenden bij omgekeerde-integratiesettingen (vergelijk ICPHR, 2013, p. 14).

2.2.4 Non-verbaliteit en dialoog

Begon het in de eerste maanden van mijn dataverzamelingsproces, tijdens het inventariseren van de issues van betrokkenen met verstandelijke beperking, al te knagen, bij de hiervoor beschreven eerste stap in het selectie- en analyseproces kon ik er echt niet meer om heen: de issues van verbaal vaardige betrokkenen lieten zich veel duidelijker in kaart brengen en waren daarbij (veel) minder afhankelijk van mijn co-constructie en interpretatie dan het gros van de data die ik aarzelend onderbracht onder het kopje 'issues van betrokkenen met een verstandelijke beperking'. Dit kwam deels doordat ik me tijdens het dataverzamelingsproces in toenemende mate had gericht op het observeren van, en interacteren met, personen met een ernstige verstandelijke beperking (al of niet met ernstige gedragsproblematiek) en dus veel veldnotities over hen had. Die notities had ik niet alleen gemaakt omdat deze betrokkenen en de overwegend non-verbale interactie met hen een grote aantrekkingskracht op mij uitoefenden (zie paragraaf 2.2.5), maar ook omdat ik hiertoe nadrukkelijk was aangespoord door zorgverleners, **familieleden** en nieuwe buurtbewoners, die aangaven dat dit integratieonderzoek 'nu ook eens' aandacht moest hebben voor de situatie en ervaringen van personen met een ernstige verstandelijke beperking (en gedragsproblematiek) – die niet (voor zichzelf) kunnen spreken.

Daarbij had ik geprobeerd om, in navolging van de Oostenrijks-Amerikaanse psycholoog en communicatiewetenschapper Paul Watzlawick (Watzlawick, Beavin & Jackson, 1967/2001), alles wat er tussen ons gebeurde als communicatie op te vatten, als potentieel betekenisvol onderdeel van een dialoog. Op die manier werd het voor mij als buitenstaander mogelijk om langer in de nabijheid van deze niet of nauwelijks sprekende betrokkenen te blijven, te proberen met hen te interacteren én **interesse** te blijven tonen in hun houdingen en gedragingen die mij vaak tegelijkertijd fascineerden en verwarden, ergerden, verveelden en/of angst aanjoegen. Ik zat uren bij hen, zwom, liep en fietste met hen, liet hen mij aanraken en vastpakken – alles om meer te weten te komen over hun leefwereld en hun perspectieven op omgekeerde-integratiebeleid. Dat ik er desalniettemin niet in slaagde om meer inzicht te krijgen in de issues van deze betrokkenen, was problematisch omdat ik me aan het begin van mijn onderzoek had voorgenomen om de focus van mijn onderzoek te bepalen aan de hand van de verwachtingen, zorgen en aandachtspunten van belanghebbenden met de laagste machtspositie. Als ik de issues van de vele betrokke-

nen met een ernstige verstandelijke beperking niet boven tafel kon krijgen, had dat in potentie grote implicaties, zowel voor het onderzoeksproces (de dreiging van schijnparticipatie) als voor de uitkomsten ervan (de dreiging van instandhouding van de status quo). Dit was iets wat ik, ook gezien de emancipatoire doelen van responsieve evaluatie, koste wat kost wilde voorkomen. Want hoe zinvol was mijn onderzoek naar wat er in omgekeerde-integratiesettingen gebeurde, hoe geloofwaardig en overtuigend het kennis-makingsproces dat ik had geïnitieerd, als ik geen rekenschap gaf van de perspectieven van de vele betrokkenen met een verstandelijke beperking die (nagenoeg) geen gebruik van verbale communicatie maken?

Omdat de voor mij meest voor de hand liggende – verbale – weg om issues te inventariseren niet begaanbaar bleek, bleef ik tijdens mijn gehele dataverzamelingsproces worstelen met de vraag wat ik kon doen om meer ruimte te maken voor de perspectieven van de vele niet-sprekende betrokkenen met een verstandelijke beperking. Hoe kon ik achterhalen wat het leven in omgekeerde-integratiesettingen volgens hen betekende? Een en ander riep ook fundamentele vragen op over het zeer verbale karakter van kennis in de wetenschappelijke context in het algemeen en mijn onderzoek in het bijzonder. Was het wel mogelijk om als niet-verbaal vaardige persoon (met een verstandelijke beperking) deel te nemen aan een dergelijk 'kennis-makingsproces'? Anders gezegd: in hoeverre kan iemand die geen woorden gebruikt mede-eigenaar worden van sociaalwetenschappelijke en responsieve onderzoeksresultaten?

Hoewel ik niet anders kon dan erkennen dat ik de stemmen van niet-sprekende betrokkenen niet kon laten horen – en dat ik dus alleen mijn eigen perspectief zou weergeven als ik hun perspectieven in woorden zou proberen te vatten – vond ik dit enorm frustrerend en onbevredigend. Een dialoog bestaat immers uit meer dan woorden en andere intentionele communicatieve signalen, en in veel interacties zijn wij ook zonder stem te gebruiken vaak goed in staat om aan te voelen en te merken wat een ander wil of vindt. Om te voorkomen dat ik de dialoog in mijn onderzoek (en in dit boek) desondanks alleen zou construeren met behulp van verbaal geïnventariseerde en gecheckte bevindingen, zag ik, nadat ik drie focusgroepen had georganiseerd, verder af van deze collectieve bespreking van de voorlopige bevindingen met verbaal vaardige betrokkenen. In plaats daarvan verdiepte ik me in diverse alternatieve 'expressieve' dataverzamelingmethoden – en probeerde ik er op pilotbasis ook enkele uit. Maar hoe ik het ook wendde of keerde, iedere wetenschappelijk verantwoorde 'creatieve' dataverzamelingstechniek – van photovoice (Booth & Booth, 2003; Wang & Burris, 1997) tot etnografische film (Madden, 2010; Pauwels, 2015) – doet voor de interpretatie van de data toch een sterk beroep op de verbale en cognitieve vaardigheden van de betrokkenen. En juist die vereisten waren de reden dat ik mijn verbale inventarisatie van issues in omgekeerde-integratiesettingen had geproblematiseerd.

De onvermijdelijkheid van mijn beperkte mogelijkheden om verbaal verifieerbare, sociaalwetenschappelijke kennis te maken met de perspectieven van de belang-

hebbenden die niet (voor zichzelf) kunnen spreken, drong steeds dieper tot mij door. Ik kon uiteindelijk niet anders dan me erbij neerleggen dat ik, binnen de kaders van mijn onderzoek, geen ruimte kon maken voor iets wat ik zonder meer als hun issues kon bestempelen. Deed ik dit wel, dan ging ik niet alleen voorbij aan de invloed van mijn eigen aanwezigheid, waarnemingsvermogen, ervaringen, vooronderstellingen, positie, houding en handelen op hetgeen er in mijn veldnotities terecht kwam, maar ook aan mijn verbale transformatie van de kennis die ik naar aanleiding van mijn interacties met (nagenoeg) niet-sprekende betrokkenen met een verstandelijke beperking had opgedaan.

Met behulp van het werk van de Duitse fenomenoloog Bernhard Waldenfels (2004, 2011) leerde ik inzien dat een en ander ons echter niet hoeft te verhinderen om toch te leren van de perspectieven van niet-sprekende betrokkenen. Waldenfels stelt namelijk dat alle perspectieven anders dan die van onszelf – dus ook die van verbaal vaardige betrokkenen – voor ons ten diepste onkenbaar zijn. Volgens hem kan een onderzoeker desondanks dichterbij het fundamenteel ontoegankelijke standpunt van een ander proberen te komen, door te reflecteren op zijn eigen waarnemingen en ervaringen tijdens onderlinge interacties (vergelijk Breyer, 2012; Husserl, 1963, in Waldenfels, 1999). Door die reflecties doet de onderzoeker kennis op over zichzelf in (al of niet verbale) ontmoetingen met die ander, ontmoetingen die daarmee niet alleen direct maar ook indirect invloed hebben op de ontwikkeling van zijn perspectief op het onderzoeksthema, de -setting en de (andere) onderzoeksdeelnemers.

Dit neemt echter nog niet weg dat mijn aandeel in het gezamenlijke kennis-makingsproces met (nagenoeg) niet-sprekende betrokkenen groter was dan in de dialoog met sprekende betrokkenen, omdat ik mijn analyses en interpretaties niet expliciet bij hen kon (member)checken – hetgeen de noodzaak om op mijn eigen invloed te reflecteren alleen nog maar vergrootte.

Als gevolg van het voorgaande kon ik niet anders dan erkennen dat ik als onderzoeker, of ik het nu wilde of niet, een centrale positie had in het kennis-makingsproces dat ik in mei 2010 had geïnitieerd. En dus zou ik de kennis die ik samen met de verschillende betrokkenen had gemaakt – hetzij in interviews, hetzij gedurende mijn participerende observatie – alleen op een geloofwaardige, afhankelijke en overtuigende manier in dit boek kunnen verwerken, als ik ook bereid was om te reflecteren op de invloed van mijn persoonlijke ervaringen, opvattingen, motieven en focus tijdens het dataverzamelings- en -selectieproces (vergelijk Andrews, 2007; Ellis, 2004; MacLean, 2011; Madison, 2005).

2.2.5 Reflexiviteit en auto-etnografie

Om systematisch te kunnen reflecteren op de relatie tussen mijzelf als onderzoeker en de onderzoeksdeelnemers, het onderzoeksonderwerp en de onderzoeksuitkomsten, maakte ik gebruik van de uitgangspunten van 'auto-etnografie' (Ellis, 2004; Ellis, Adams & Bochner, 2011; Hayano, 1979; zie ook Renders, 2013; Snoeren, 2015). De Amerikaanse communicatiedeskundige en sociologe Carolyn Ellis (2004) definieert

auto-etnografie als het schrijven over persoonlijke ervaringen en hun verhouding tot de – sociaal en cultureel bepaalde – onderzoekscontext. Bij het schrijven van een auto-etnografische tekst combineert de onderzoeker sociaalwetenschappelijke dataverzamelmethodeën en theorieën met de esthetische gevoeligheid en uitdrukkingsvormen van de literatuurwetenschappen. Zodoende probeert hij verhalen over zijn eigen lijfelijke, cognitieve, emotieve en/of spirituele ervaringen te verbinden met zijn onderzoeksonderwerp. Volgens Ellis is het belangrijkste doel van auto-etnografie het bedrijven van een kunstzinnige en empathische wetenschapsvorm, die de lezers en toehoorders ervan in staat stelt om de complexiteit van het concrete alledaagse leven in de onderzoekscontext niet alleen in hun hoofd te verkennen, maar ook met hun lijf te ervaren – waardoor hun begrip over die context kan toenemen. Om dergelijke, al eerder genoemde, plaatsvervangende ervaringen uit te lokken, hebben auto-etnografische teksten doorgaans een zorg-ethische, relationele uitgangspositie (zie Denzin, 1997, in Ellis, 2004).

Vande acht auto-etnografische benaderingen die Ellis onderscheidt, komen 'reflexieve etnografie' (2004, p. 46; zie ook Davies, 1998/2008) en 'contingente auto-etnografie' (2004, p. 51; zie ook Angrosino, 1998) het meest in de buurt van wat ik in dit boek doe. Een 'reflexief etnograaf', om te beginnen, probeert meer over zijn onderzoeks-onderwerp te weten te komen door na te gaan in hoeverre zijn interacties met de onderzoeksdeelnemers zijn eigen perspectieven en opvattingen gedurende het onderzoeksproces veranderen. Hij begint zijn tekst vaak met een ervaringsverhaal of biografie waarin hij zijn persoonlijke relatie met het project uitlegt, en gebruikt tijdens het onderzoeksproces eveneens persoonlijke ervaringskennis om meer inzicht in het onderzoeksonderwerp en in zichzelf te krijgen (zie Smith, 1979, in Ellis, 2004, p. 48). Volgens Ellis doet een 'contingente auto-etnograaf' dit alles ook, maar niet met voorbedachten rade; hij is zijn onderzoek namelijk gestart met het idee om vooral over anderen te schrijven – en niet over zichzelf. Gedurende het onderzoeksproces wordt hij zich echter steeds meer bewust van de verbanden tussen zichzelf, de verzamelde data, het onderzoeksonderwerp, de deelnemers en de onderzoekscontext; hij gaat op die verbanden reflecteren en maakt zijn persoonlijke ervaringen en motieven alsnog zichtbaar in het onderzoeksproces (vergelijk Richardson, 1992, in Ellis, 2004).

In het restant van deze paragraaf sta ik, als contingente auto-etnograaf, stil bij de relatie tussen het kernthema van mijn onderzoek en mijn persoonlijke ervaringen, motieven en levensverhaal.

Mijn fascinatie voor de verwarrende andersheid van personen met een verstandelijke beperking

Tijdens mijn veldwerk ontwikkelde ik een sterke fascinatie voor de 'andersheid' van personen met een ernstige verstandelijke beperking. Deze belanghebbenden waren voor mij niet alleen anders doordat ze niet of nauwelijks verbaal communiceerden, maar ook doordat zij in hun verdere doen en laten, uiterlijke verschijning, houding en

levenswijze op veel punten sterk afweken van hetgeen voor mij bekend en vertrouwd was. Veel van wat ik in hun nabijheid waarnam en ervoer was voor mij, als buitenstaander, onverwacht, verrassend en verwarrend.

Zo schreef ik in mijn veldnotities van de eerste twee, drie maanden opvallend vaak over de harde geluiden die sommige personen met een ernstige verstandelijke beperking maakten, over plotselinge en heftige stemmingswisselingen, over starende ogen of indringende blikken, verwrongen of uitdrukingsloze gezichten en over heen en weer wiegende of kwijlende mensen. Eveneens maakte ik veel verwonderde notities over personen die mij extreem vriendelijk of zeer agressief bejegenden, over de schijnbaar eindeloze herhaling in het gedrag van anderen en over personen die, telkens als ik ze zag, bewegingsloos voor zich uit zaten te staren in een rolstoel. Ook de bijzondere manieren waarop sommige betrokkenen zich verplaatsten, de ongewone attributen die zij bij zich droegen, de zeer ongebruikelijke dingen die ik een enkeling zag eten en de fysieke manieren waarop verscheidenen van hen met anderen en met mij interacteerden trokken mijn aandacht. De ongewoonheid van dat alles maakte me alert, opgewonden, nerveus en nieuwsgierig. Enerzijds wilde ik graag dichterbij de andersheid van deze betrokkenen komen, haar ervaren en begrijpen; anderzijds voelde ik geregeld de aandring om die andersheid juist te ontvluchten. Het min of meer gelijktijdig, of naast elkaar, ervaren van zulke tegenstrijdige emoties en neigingen maakte het observeren en ontmoeten van personen met een ernstige verstandelijke beperking vaak tot verwarrende en intensieve aangelegenheid.

Hoewel ik na de eerste drie maanden participerende observatie minder (uitvoerig) melding maakte van veel van de bovengenoemde uiterlijke manifestaties van andersheid, bleef het ervaren van verwarring over de verschillen tussen mij en personen met een ernstige verstandelijke beperking gedurende het gehele dataverzamelingsproces een rode draad in mijn veldnotities. Ik maakte bijvoorbeeld ook veel **aantekeningen** over de grote afhankelijkheid van deze betrokkenen van de zorg en ondersteuning van derden, over het leven in een groepswooning en over de invloed van de voortdurende aanwezigheid van zorgverleners. Al met al werden mijn behoefte om me tot de andersheid van betrokkenen met een ernstige verstandelijke beperking te verhouden én mijn onvermogen die te begrijpen er naarmate mijn veldwerk vorderde niet minder op. Tot het einde van het dataverzamelingsproces – in oktober 2012 – bleef ik vooral schrijven en vragen stellen over mijn ontmoetingen met hen. Vrijwel altijd gingen de vele interacties die ik beschreef gepaard met het ervaren van onbehaaglijkheid, onvermogen, onrust en spanning. Geen enkele ervan verliep van begin tot eind soepel en geruisloos; het bleek telkens opnieuw vooral een kwestie van aftasten, meebewegen, afremmen en bij- of wegsturen. Ik bevond me tijdens ontmoetingen met de voor mij veelal onbekende betrokkenen met een ernstige verstandelijke beperking in een voortdurend verschuivende positie tussen onbevangenheid en achterdocht, vertrouwen en wantrouwen. De aanhoudende positiewisselingen tussen die twee extremen maakten deze interacties dikwijls tot intensieve, veeleisende activiteiten – ook omdat na afloop ervan vrijwel altijd de twijfel de

kop opstak; wat zou de ontmoeting voor de ander hebben betekend?

Overigens ervoer ik een dergelijke verwarring en twijfel ook vaak na afloop van interacties met de weinige belanghebbenden met een verstandelijke beperking die wel verbaal vaardig waren – bijvoorbeeld omdat (een gedeelte van) hetgeen zij me vertelden zeer veel herhaling bevatte, moeilijk te verstaan of te volgen was, woordelijk leek te zijn overgenomen van hun zorgverleners of aantoonbaar niet bleek te kloppen. Met welke bedoelingen vertelden zij mij wat ze vertelden – en hoe verhiel hetgeen zij me vertelden zich tot hun issues die ik trachtte te achterhalen?

Mijn fascinatie voor de voor mij verwarrende, ongemakkelijke andersheid van betrokkenen met een verstandelijke beperking nam alleen nog maar toe, toen mij ging opvallen dat de dagelijkse omgang met onderlinge verschillen ook in de verhalen van nieuwe burens, zorgverleners, wettelijke vertegenwoordigers, managers, bestuurders en overheidsbeleidsmakers een belangrijk issue was – hetzij doordat die verschillen uitdrukkelijk werden gethematiseerd, hetzij doordat ze werden gebagatelliseerd. De minst verrassende uitkomst van de – in paragraaf 2.2.3 beschreven – eerste stap in het data-analyse en -selectieproces was dan ook dat ik, in overleg met de verschillende belanghebbenden, de klankbordgroep en mijn promotoren, besloot om de omgang met ongemakkelijke andersheid tot het kernthema van mijn boek te maken.

Gedurende het daaropvolgende schrijfproces – van eind 2012 tot halverwege 2015 – dacht ik veel na over het subjectieve en biografische gehalte van deze onderzoeksfocus. Waarom was ik persoonlijk nu zo gefascineerd door de verschillen die ik waarnam tijdens ontmoetingen met personen met een (ernstige) verstandelijke beperking? Wat zei het over mijzelf en mijn voorgeschiedenis dat ik het contact met deze betrokkenen was blijven opzoeken, in de hoop meer over die verschillen te weten te komen – hoewel ze me zo vaak verwarden en verontrustten? En waarom had ik bij de analyse van de verhalen van andere belanghebbenden vooral oog voor hetgeen zij vertelden over het omgaan met verwarrende en ongemakkelijke andersheid? Wat zei mijn sterke gerichtheid op die andersheid over wie ik was als mens, over mijn mens- en wereldbeeld, overtuigingen, motieven, waarden en levensverhaal?

Hoewel ik aan het begin van mijn onderzoek in omgekeerde-integratiesettingen over veel aspecten van intermenselijk contact had getwijfeld, was ik van één ding betrekkelijk zeker geweest: onderlinge ontmoetingen en verbindingen betekenen in potentie voor iedereen een verbetering van de levenskwaliteit. Om die reden achtte ik ook interacties en relaties tussen buurtbewoners met en zonder verstandelijke beperking wenselijk – en hoopte ik met mijn onderzoek aan de (verdere) ontwikkeling ervan te kunnen bijdragen. Ik begon mijn promotietraject in 2010 als achtentwintigjarige, afgestudeerd in theorie en geschiedenis van de psychologie, sinds een klein jaar getrouwd met Vanessa en woonachtig in Groningen. Voordat ik daar op mijn negentiende naartoe verhuisde, heb ik altijd in Kampen gewoond, waar ik ben geboren

als derde in een gezin van zeven kinderen. Ik heb lieve, strenge, orthodox-christelijke ouders en groeide op in een veilige, overzichtelijke en verzuilde leefomgeving. Zowel thuis, in de kerk als op school gold één vastomlijnd, alomvattend zingevingsperspectief op de wereld en de mensheid, een perspectief dat als 'de Waarheid' werd uitgelegd en beleden. Dit perspectief – dat een onmiskenbaar onderscheid maakte tussen 'goed' en 'kwaad' – bood zoveel zekerheid en duidelijkheid dat de betekenis en waarde van al het waarneembare al vaststond voordat je het had waargenomen. Zodoende leerde ik op een tamelijk rigide, vooringenomen, normatieve en polariserende manier naar de werkelijkheid te kijken: iedereen die 'ons' perspectief volgde was een 'gelovige', een ieder die afwijkende betekenissen aan zijn waarnemingen of ervaringen verleende was een 'zondaar'.

Tijdens een groot deel van mijn jeugd bood dit metanarratief een veilige haven, maar ongeveer vanaf mijn zestiende begon ik er **steed** vaker aan te twijfelen. Het alomvattende verhaal waarmee ik was opgegroeid, bood steeds minder bevredigende antwoorden op de vragen die ik had, vragen die in toenemende mate te maken hadden met de status en het lot van mensen om mij heen die belangrijk voor mij waren, maar die geen deel uitmaakten van onze geloofsgemeenschap. Hun andere manieren van denken en kijken – die veel meer ruimte lieten voor twijfel en 'ik weet het niet' – hadden een sterke aantrekkingskracht op mij. Ik was niet gewend om veel te twijfelen; deed ik dat toch, dan moest ik vooral bidden en mijn best doen om van die onzekerheid af te komen. Ik begon deze orthodox-religieuze denk- en handelingskaders meer en meer als een knellend keurslijf te ervaren. Omdat ik tegen het einde van mijn tienerjaren onvoldoende ruimte ervoer voor mijn eigen waarnemingen, ervaringen en interpretaties – en voor de ontwikkeling van een eigen perspectief – brak ik, toen ik op mijn negentiende naar Groningen verhuisde, formeel met 'de kerk'.

De eerste jaren na die ingrijpende breuk voelde ik me vaak eenzaam en ongelukkig. Ik zocht veelvuldig naar **aansluiting** bij andere **metaperspectievelingen** en naar 'gelijk-denkers', 'soulmates' – in de overtuiging dat langdurige relaties tussen mensen vooral gebaseerd zijn op een grote mate van gelijkheid en overeenstemming. De manier waarop ik dat deed, had geregeld een zeer dwingend en eenzijdig karakter. Ik maakte vooral gebruik van ratio: woorden, theorieën en verklarende modellen. Ik praatte en praatte en praatte. Ondertussen bleef ik me echter vaak eenzaam, verlaten en onbegrepen voelen, en had ik geregeld neerslachtige buien.

Toen ik op vijfentwintigjarige leeftijd (sociale) psychologie ging studeren, deed ik dat vooral in de hoop om meer inzicht te krijgen in de wijze waarop wij als hedendaagse samenleving omgaan met individuen die afwijken én om meer te leren over hoe deze individuen zich in hun leven staande weten te houden. De studie bracht me veel: ik leerde bijvoorbeeld hoe

kwantitatieve testbatterijen statistisch significante kennis over norm en afwijking produceren en ik las en hoorde veel over de manieren waarop psychologen, orthopedagogen en psychiaters omgaan met interpersoonlijke verschillen die de omgang tussen individuen en groepen bemoeilijken en verstoren. Met betrekking tot dat laatste was het afstudeerjaar bij professor Trudy Dehue toonaangevend, omdat het mij het verruimende inzicht bijbracht dat die verschillen in onze samenleving in toenemende mate als een probleem in het individu worden gesitueerd – en dat dit individu vervolgens vaak zelf de grootste verantwoordelijkheid krijgt toebedeeld om het in hem gesignaleerde probleem op te lossen (zie Dehue, 2008). Tot mijn teleurstelling leerde ik op de faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen echter niet hoe ik als gedragswetenschapper of hulpverlener iets zou kunnen begrijpen of leren van de manier waarop een individu, wiens gedrag sterk afweek van wat de algemeen geldende omgangsregels voorschreven (of van wat statistisch normaal was), in het leven stond. Evenmin leerde ik hoe ik me zonder vragenlijst of uitgewerkt plan tot hen zou kunnen verhouden. Kortom: ik deed veel inzichten op over hoe ik naar andersheid en afwijking kon kijken, maar leerde niet hoe ik er dichterbij kon komen, hoe ik er kennis mee zou kunnen proberen te maken. En dat voelde als een gemis.

Na de afronding van mijn studie schreef ik in mijn sollicitatiebrief voor het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt dan ook: 'Dit onderzoeksproject gaat volgens mij voor een belangrijk deel over het tot stand brengen van contact tussen mensen, met en zonder handicap. Contact tussen (heel) verschillende mensen, écht contact – dat vind ik mooi. Hoe dat te bereiken is, dat zou ik graag willen onderzoeken'.

Daarmee zijn we weer even terug bij het begin van dit verhaal, bij mijn enigszins dominante en onbereflecteerde overtuiging dat ontmoeting en verbinding tussen personen met en zonder verstandelijke beperking wenselijk was – en dat ik daar een bijdrage aan wilde leveren. 'Andersheid' was voor mij destijds vooral iets wat ontmoet kon en moest worden, en ik hoopte door mijn veldwerk manieren te vinden waardoor de betrokkenen in omgekeerde-integratiesettingen hun onderlinge verschillen zouden leren omarmen.

Hoewel ik aanvankelijk in de veronderstelling leefde dat ik met dit normatieve, op ontmoeting gerichte uitgangspunt ruimte zou kunnen maken voor de perspectieven van alle betrokkenen, kwam ik tijdens de tweeënehalf jaar dat ik veldwerk deed, langzamerhand tot de conclusie dat ik onvoldoende rekening had gehouden met de moeilijke, onbehaaglijke, pijnlijke en angstaanjagende kanten van verschil. Voor sommige betrokkenen met een verstandelijke beperking bijvoorbeeld, bleek alleen al mijn (vaak vluchtige en observerende) aanwezigheid zo bedreigend te zijn, dat zij

er zeer afwijzend of agressief op reageerden, terwijl anderen iedere keer als ik hen in het voorbijgaan even aankeek of groette angstig ineenkrompen. Doordat ik niet had stil gestaan bij de mogelijkheid van dergelijke onwenselijke ontmoetingen, die het leven van de deelnemers niet verrijken maar hen minder senang laten voelen of zelfs hun persoonlijkheid bedreigen, had ik onvoldoende rekening gehouden met de individuele andersheid van sommige betrokkenen met een verstandelijke beperking. Ik was er te veel van uit gegaan dat alle betrokkenen elkaar vroeg of laat wel zouden willen leren kennen, omdat zij hierdoor een beter leven zouden kunnen krijgen. Het enige wat hiervoor nodig was, was ervoor te zorgen dat zij voor elkaars perspectieven zouden openstaan, naar elkaars verhalen zouden willen luisteren. Ironisch genoeg had ik juist dat laatste bij de aanvang van mijn veldwerk echter onvoldoende gedaan, door vanuit de even naïeve als romantische overtuiging te vertrekken dat het perspectief van ieder mens voor anderen kenbaar is én dat onze pogingen om het te leren kennen en ons ermee te verbinden ons leven altijd zullen verrijken.

Naarmate mijn veldwerk vorderde en ik meer betrokkenen met een (zeer) ernstige verstandelijke of meervoudige beperking ontmoette, raakte die tweeledige overtuiging meer en meer onder twijfels bedolven. De verschillen die ik tijdens deze ontmoetingen waarnam, bleken vaak (voor tenminste een van de deelnemers) onbehaaglijke, verwarrende, beangstigende of pijnlijke kanten te hebben, waardoor de interacties dikwijls veel energie vergden en weinig opleverden. Bovendien brachten dergelijke ontmoetingen me vrijwel nooit dichterbij een bevrijdend inzicht in het perspectief van een ander, maar confronteerden zij me vooral met mijn eigen vooroordelen, neigingen en sterke en zwakke punten.

Wat me veruit het meest aantrok tot personen met een (zeer) ernstige verstandelijke of meervoudige beperking was dat woorden tijdens de ontmoetingen met hen zeer weinig invloed hadden. Daarmee dwongen de interacties met hen mij om me, veel meer dan gebruikelijk, bewust te zijn van al mijn zintuiglijke waarnemingen. Die non-verbale, 'totaallichamelijke ervaring' (Coffey, 1999) haalde me meestal volledig uit mijn hoofd – die voor mij zo vertrouwde schuilplaats van woorden, theorieën en verklarende modellen – waardoor ik me vaak kwetsbaar en onbeholpen voelde. Mede als gevolg van die kwetsbaarheid en onbeholpenheid waren verwarring en ongemak vrijwel altijd onderdeel van mijn interacties met personen met een (ernstige) verstandelijke beperking. Tegelijkertijd gaf deze omgang zonder woorden mij vaak ook het gevoel even bevrijd te zijn, bevrijd van mijn gedachten en oordelen, mijn zekerheden en twijfels. Op dergelijke momenten voelde ik me, ondanks alle voor mij ongemakkelijke en verwarrende verschillen, vaak sterk verbonden met hen. Dat ik me zó verbonden kon voelen met mensen in wier gezelschap ik doorgaans veel meer verschillen dan overeenkomsten waarnam,

in een voor mij onbekende en vaak bevreemdende (zorg)context en zonder dat ik gebruik kon maken van mijn zo vertrouwde verbale en rationele communicatiestrategie, ontroerde me geregeld diep – en zette me telkens weer aan het nadenken.

In het vervolg van dit boek (vooral in hoofdstuk 3, 4 en 5) probeer ik, door naast de verhalen van de onderzoeksdeelnemers ook enkele persoonlijke ervaringsverhalen in te brengen, de auto-etnografische insteek van dit onderzoeksthema van meer kleur te voorzien en nader te duiden.

2.3 Analyse en interpretatie: 'denken met theorie'

In deze paragraaf bespreek ik op welke manier en met welke theorieën ik – in de responsief-methodologische rollen van interpretator en educator – betekenis verleende aan, en verdieping aanbracht in, de door mij verzamelde data.

2.3.1 Het assembleren van data en theorie

Hoe verhielden de theorieën die ik als wetenschapper inbracht zich tot de empirische data die ik had verzameld? Als tweede analysestap ging ik gericht op zoek naar concepten die me zouden kunnen helpen om meer inzicht te krijgen in (hetgeen mij was opgevallen in de door mij geselecteerde verhalen over) wat er gebeurde tijdens ontmoetingen in omgekeerde-integratiesettingen. Daarmee handelde ik in overeenstemming met een methode die Alecia Jackson en Lisa Mazzei (2013) 'denken met theorie' noemen. Deze Amerikaanse methodologen vergelijken het analyseren en interpreteren van bijvoorbeeld interviewtranscripten, observatieverslagen en informatiebrochures – in navolging van Gilles Deleuze en Félix Guattari (1987) – met het aansluiten van de ene 'tekstmachine' op een andere, ten einde nieuwe tekst te produceren. Zo bezien begon mijn tweede analysestap dus met de vraag: welke tekst(machines) kan ik het beste op de door mij geselecteerde tekst(machines) aansluiten, om een geloofwaardig, overtuigend, navolgbaar en lezenswaardig boek te kunnen produceren?

De assemblage-aanpak van Jackson en Mazzei (2013) trok mij vooral aan omdat deze benadering het mogelijk maakte om de voortdurende wisselwerking tussen data en theorie in een interpretatief onderzoek op te vatten als een horizontale dialoog. Zulk een niet-hiërarchische kruisbestuiving had ik sinds het begin van mijn dataverzameling aanhoudend ervaren: het enerzijds (participerend) observeren en interviewen en het anderzijds lezen van allerlei wetenschappelijke literatuur wakkerden een bijna niet te onderbreken gedachtenwisseling in mij aan. Deze inwendige dialoog tussen empirie en theorie zette me veelvuldig aan tot vervolgstappen, in beide richtingen. Een observatie kon me er bijvoorbeeld toe bewegen dat ik een artikel ging lezen en een artikel kon ertoe leiden dat bepaalde gebeurtenissen me gingen opvallen – of dat ik er met andere ogen naar ging kijken. Naarmate het onderzoeksproces vorderde, werd zodoende steeds minder duidelijk of hetgeen ik

deed empirische of theoretische wortels had; het gelijktijdige dataverzamelings- en analyseproces groeide langzaam maar zeker uit tot een wirwar van inductieve én deductieve invloeden (vergelijk O'Reilly, 2005).

Volgens Jackson en Mazzei is coderen de meest gebruikte methode om orde aan te brengen in de chaos van een kwalitatieve dataset. Door te coderen brengt de onderzoeker zijn empirische bevindingen onder bij overkoepelende thema's of patronen, die vaak zijn gebaseerd op eerdere onderzoeksresultaten. Jackson en Mazzei waarschuwen ervoor dat deze manier van analyseren en interpreteren er vaak toe leidt dat alle tegenstrijdigheden en spanningen uit de geselecteerde data worden gefilterd, waardoor er doorgaans nog maar weinig verrassende kennis wordt geproduceerd (zie ook Kunneman, 1986). Met hun assemblage-aanpak daarentegen, werd het voor mij als onderzoeker mogelijk om mijn interpretatiekader vorm te geven met behulp van wat mij het meest was opgevallen tijdens de participerende observatie en in de verhalen van de onderzoeksdeelnemers. Hierdoor had ik de mogelijkheid om mijn selectie van de theoretische en empirische assemblageonderdelen sterk te laten beïnvloeden door persoons- en plaatsafhankelijke ervaringen en betekenisconstructies.

De tekst die deze assemblage tussen theorie en empirie produceerde zou weliswaar geen generaliseerbare kenmerken vertonen – hetgeen vanwege de hedendaagse dominantie van kwantificerende onderzoeksmethoden vaak als een zwakte wordt gezien – maar zou mogelijk wel verrassende nieuwe inzichten en antwoordrichtingen opleveren, die de legitimiteit van hegemonische (wetenschappelijke) kennis en inzichten over integratie en participatie zouden kunnen destabiliseren. In lijn daarmee zou ik op het belang van meer gelaagdheid voor een stabiel denken over, en streven naar, een goed leven voor betrokkenen met (en zonder) een verstandelijke beperking en een inclusieve samenleving kunnen wijzen. Daarnaast zou ik hetgeen mij triggerde in de (verhalen van directbetrokkenen over) ontmoetingen in omgekeerde-integratiesettingen – in navolging van Jacques Derrida's opvatting dat geen enkel discours alomvattend en onwrikbaar is – ook kunnen inzetten in een poging de grenzen van het staande integratiebeleid van onze overheid en van de betrokken zorginstellingen te verleggen, zodat het meer recht zou kunnen doen aan de ervaringen van de betrokkenen in omgekeerde-integratiesettingen (zie Malabou & Derrida, 2004, in Jackson & Mazzei, 2013, p. 267). Die verleidelijke optelsom – dat de assemblage-aanpak de potentie heeft om, middels horizontale verbindingen tussen theorie en empirie, zowel theoretische inzichten en toepassingen als dagelijkse praktijken te transformeren – deed mij de methode van Jackson en Mazzei omarmen.

2.3.2 Een assemblage tussen mijn data en de inzichten van Goffman, Kunneman en Waldenfels

Mijn keuze voor een productieve, onderscheidende en betekenisvolle 'assemblage' van tekstmachines viel op het werk van respectievelijk socioloog Erving Goffman, socioloog en filosoof Harry Kunneman en fenomenoloog Bernhard Waldenfels.

Ik koos van elk van hen vier concepten die goed aansloten bij hetgeen ik – na overleg en in dialoog met de verschillende belanghebbenden – in mijn boek centraal wilde stellen. Zodoende probeerde ik de door mij geselecteerde data niet in een reeds bestaand theoretisch kader te plaatsen, ten einde dat kader te bevestigen of te falsificeren. In plaats daarvan gebruikte ik deze twaalf concepten uit drie theorieën met uiteenlopende epistemologieën enerzijds om **in alle bescheidenheid tegemoet te komen** aan het meervoudige karakter van de werkelijkheid van ontmoetingen in omgekeerde-integratiesettingen en anderzijds omdat ik verwachtte dat de toepassing ervan tot nieuwe, prikkelende en tot verandering uitdagende inzichten zou kunnen leiden (vergelijk Jackson & Mazzei, 2013, p. 266).

De theoretische perspectieven van respectievelijk Goffman, Kunneman en Waldenfels hielpen me vooral om na te denken over hetgeen mijn aandacht trok in de verhalen van betrokkenen zonder verstandelijke beperking en in mijn veldnotities over ontmoetingen met personen met een verstandelijke beperking. Door te kijken door de bril van Goffman werd het enerzijds mogelijk om meer inzicht te krijgen in de symboliek van dergelijke interacties en anderzijds om kritische vragen te stellen over het waarom van de vele afwezige, afwijzende of verschrikte reacties van de nieuwkomers op het waarnemen van de andersheid van een buurtgenoot met een verstandelijke beperking. Met het kijkraam van Kunneman kon ik daarnaast meer inzicht krijgen in de doelmiddelenlogica van de zorginstelling en onderzoeken hoe, tot op welke hoogte én in welke verhouding die logica en de persoonlijke motieven en ervaringskennis van betrokkenen ruimte gaven aan verwarrende andersheid tijdens alledaagse ontmoetingen in omgekeerde-integratiesettingen. Het werk van Waldenfels ten slotte, stelde mij in staat om te reflecteren op het relationele karakter van de verwarring, waaraan veel betrokkenen in hun verhalen over ontmoetingen tussen personen met en zonder verstandelijke beperking refereren en die ik gedurende mijn veldwerk ook dikwijls zelf ervoer.

In hoofdstuk 3 geef ik een uitgebreidere beschrijving van deze drie theoretische perspectieven en illustreer ik de enorme potentie van het 'denken met deze theorieën' in de vorm van een **twaalfstal** reflectieboxen. En aan het einde van hoofdstuk 7, **ten slotte**, reflecteer ik op hetgeen ik met deze assemblage van empirie en theorie wel en niet heb kunnen produceren.